

**પ્રકાશિત તથા વિતરણ પુસ્તક-પુસ્તિકાઓ, કેલેન્ડર,
પત્રિકા વગેરે મુખ્ય સાહિત્યની માહિતી**

૧. સત્યાર્થ પ્રકાશ (ગુજરાતી)	૨૦. દુઃખદ નિવારણના ભામક ઉપાયો (ગુજ.)
૨. ઋગ્વેદાદિ ભાષ્યભૂમિકા (ગુજરાતી)	૨૧. યજુ. કઠોપનિષદ (ગુજરાતી)
૩. ઉપદેશ મંજરી (ગુજરાતી)	૨૨. મેરા સંક્ષિપ્ત જીવન પરિચય
૪. 'આત્મકથા' - મહર્ષિ દયાનંદ (ગુજ.)	૨૩. અષ્ટાંગ યોગ (હિન્દી, ગુજરાતી)
૫. યોગમીમાંસા (હિન્દી, ગુજરાતી,
મલ., કન્નડ, ઉડિયા, તેલુગુ, અંગ્રેજી)	૨૪. દૈનિક સંધ્યોપાસના વિધિ - અર્થ સહિત
૬. સરલ યોગસે ઈશ્વર સાક્ષાત્કાર
(હિન્દી, ગુજરાતી, તેલુગુ, અંગ્રેજી)	૨૫. દૈનિક યજ્ઞ વિધિ - અર્થ સહિત (ગુજ.)
૭. યોગદર્શનમ્ વ્યાસભાષ્ય વ્યાખ્યા સહિત	૨૬. યોગ દર્શન વ્યાસભાષ્ય સહિત (ગુજ.)
૮. બ્રહ્મ વિજ્ઞાન (હિન્દી, ગુજરાતી)	૨૭. આપણાં સંપ્રદાયો (ગુજરાતી)
૯. અધ્યાત્મસરોવર (હિન્દી, ગુજરાતી)	૨૮. પર્યાવરણ પ્રદૂષણ (હિન્દી, ગુજ., અંગ્રેજી)
૧૦. આસ્તિકવાદ (ગુજરાતી)	૨૯. પ્રેરક વાક્ય (હિન્દી, ગુજરાતી)
૧૧. યોગદર્શનમ્ (હિન્દી) સૂત્રાર્થ ભાવાર્થ	૩૦. આસન-વ્યાયામ (હિન્દી, ગુજરાતી)
૧૨. તત્ત્વજ્ઞાન (હિન્દી, ગુજરાતી)	૩૧. સત્યાર્થ પ્રકાશ કી તેજ ધારાયે
(હિન્દી, ગુજરાતી)
૧૩. ક્રિયાત્મક યોગાભ્યાસ
(હિન્દી, ગુજરાતી, અંગ્રેજી)	૩૨. અદ્વૈતવાદ-એક વિવેચન
૧૪. ઈશ્વર સિદ્ધિ (હિન્દી, અંગ્રેજી)	૩૩. સ્નાતકોં કા પરિચય તથા ઉપલબ્ધિયાં
૧૫. આર્યોં કે સોલહ સંસ્કાર (હિન્દી, ગુજ.)	૩૪. આયુર્વેદિક સરલ ઉપચાર
૧૬. સચિત્ર દાર્શનિક નિબંધ (હિન્દી, ગુજ.)	૩૫. ભગવત્કથા (ગુજરાતી)
૧૭. વિવેક વૈરાગ્ય શ્લોક સંગ્રહ
(હિન્દી, ગુજરાતી)	૩૬. વૈદિક વીર ગર્જના (ગુજરાતી)
૧૮. પીડિત ગૌમાતા કે ઉપકાર
(હિન્દી, ગુજરાતી)	૩૭. વૈદિક ભક્તિ
૧૯. સત્યોપદેશ (હિન્દી)	૩૮. મનુસ્મૃતિ (ગુજરાતી)
	૩૯. બ્રહ્મમેધા (હિન્દી)
	૪૦. ત્રિદેવ નિર્ણય (ગુજરાતી)
	૪૧. કર્મફલ વિવરણ (હિન્દી)
	તેમજ કેલેન્ડર તથા પત્રિકા

મુખ્ય વિતરક

રણસિંહ આર્ય
દ્વારા ડૉ. સદ્ગુણા આર્યા
"સમ્યક્", ગાંધીગ્રામ, જૂનાગઢ-૩૬૨ ૦૦૧.

॥ ઓ૩મ્ ॥

આર્યોના શ્રોણ સંસ્કાર

લેખક
જ્ઞાનેશ્વરાર્ય:
એમ.કોમ., દર્શનાચાર્ય

અનુવાદક
પં. મહેન્દ્રનાથ વેદાલંકાર

સંપાદક
નલિનચન્દ્ર મોદી

પ્રકાશક

દર્શન-યોગ મહાવિદ્યાલય
આર્ય વન, રોજક, પો. સાગપુર, જિ. સાબરકાંઠા (ગુજરાત)

॥ ओ ३ म् ॥

आर्योना सोण संस्कार

लेखक

ज्ञानेश्वरार्यः

अम.कॉम., दर्शनाचार्य

अनुवादक

पं. महेन्द्रनाथ वेढालंकार

संपादक

नलिनयन्द्र मोदी

प्रकाशक

दर्शन-योग महाविद्यालय

आर्य वन, रोजड, पो. सागपुर,
जि. साबरकांठा, गुजरात - ३८३ ३०७

☎ : (०२७७४) २७७२१७, (०२७७०) २५७२२४, २८७४१७

वानप्रस्थ साधक आश्रम : (०२७७०) २५७२२०, २५७२२३

E-mail : darshanyog@icenet.net

Website : www.darshanyog.org

अनुक्रमणिका

विषय	पाना नं.
□ भूमिका	३
१. गर्भाधान संस्कार	५
२. पुंसवन संस्कार	६
३. सीमन्तोन्नयन संस्कार	८
४. जातकर्म संस्कार	१०
५. नामकरण संस्कार	१३
६. निष्क्रमण संस्कार	१४
७. अन्नप्राशन संस्कार	१६
८. यूडाकर्म (बाबरी) संस्कार	१७
९. कर्णवेध संस्कार	१९
१०. उपनयन संस्कार	१९
११. वेदारंभ संस्कार	२१
१२. समावर्तन संस्कार	२२
१३. विवाह (लग्न) संस्कार	२४
१४. वानप्रस्थ संस्कार	२५
१५. संन्यास संस्कार	२८
१६. अंत्येष्टि संस्कार	३०

आर्योना सोण संस्कार

प्रकाशन तिथि	: पोष २०६३, ज्ञान्युआरी २००७
सृष्टि संवत्	: १,९६,०८,५३,१०७
आवृत्ति	: प्रथम
प्रत	: ५,०००
पडतर किंमत	: ₹. ४=००

॥ ઓ ૩ મ્ ॥

-: ભૂમિકા :-

વૈદિક સોળ સંસ્કાર

જે ક્રિયાથી શરીર, મન અને આત્મા ઉત્તમ બને તેને સંસ્કાર કહે છે. કોઈ વસ્તુના જૂના સ્વરૂપમાં ફેરફાર કરીને તેને નવું સ્વરૂપ આપે તે સંસ્કાર છે. જેવી રીતે સોની અશુદ્ધ સોનાને અગ્નિમાં તપાવીને શુદ્ધ કરે છે, તેવી રીતે જ વૈદિક સંસ્કૃતિમાં ઉત્પન્ન થનાર બાળકને સંસ્કારોની ભટ્ટીમાં નાખીને, તેના દુર્ગુણોને બહાર કાઢીને, તેમાં સદ્ગુણોને ઉમેરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે, આ પ્રયત્નને સંસ્કાર કહે છે.

ચરક ઋષિએ કહ્યું છે - “સંસ્કારો હિ ગુણાન્તરાધાનમુચ્યતે” અર્થાત્ પહેલેથી જ ઉપસ્થિત દુર્ગુણોને દૂર કરીને, તેની જગ્યાએ સદ્ગુણો રોપવાના કાર્યને સંસ્કાર કહે છે. બાળકનો જન્મ જ્યારે થાય છે, ત્યારે તે બે પ્રકારના સંસ્કાર પોતાની સાથે લઈને આવે છે એક પ્રકારના સંસ્કાર તો તે છે, જેને તે જન્મ જન્માંતરોથી પોતાની સાથે લાવે છે. બીજી જાતના સંસ્કાર તે છે, જેને તે પોતાના માતા-પિતાના સંસ્કારોના રૂપમાં વંશપરંપરાથી પ્રાપ્ત કરે છે. આ સંસ્કારો સારા પણ હોઈ શકે છે અને ખરાબ પણ હોઈ શકે છે. સંસ્કારો દ્વારા માનવના નવનિર્માણની યોજના તે યોજના છે, જેમાં બાળકને એવા વાતાવરણમાં ચારે બાજુથી ઘેરી લેવામાં આવે છે, જેમાં સારા સંસ્કારોને વધવાનો અવસર મળે અને ખરાબ સંસ્કારોનો - જે પાછલા જન્મના હોય કે માતા-પિતાથી પ્રાપ્ત થયેલા હોય અથવા આ જન્મમાં પડવાના હોય એ બધાનો નાશ કરી શકાય. આપણી બીજી યોજનાઓ ભૌતિક યોજનાઓ હોય છે પરંતુ સંસ્કારોની આ યોજના આધ્યાત્મિક છે. વૈદિક સંસ્કૃતિનો મૂળ ઉદ્દેશ્ય તે માનવનું આધ્યાત્મિક નિર્માણ કરવાનો છે, જેને માટે અમુક બંધો બાંધવામાં અને નહેરો ખોદવામાં આવે છે.

જે દેશ ઉન્નતિ કરવા લાગે છે, તે એક પછી એક યોજનાઓ બનાવ્યા કરે છે. કોઈ પંચવર્ષીય યોજના તો કોઈ દશવર્ષીય યોજના બનાવે છે. પરંતુ આપણી દૃષ્ટિ આધિભૌતિક જગત સુધી સીમિત છે. તેથી આપણી યોજનાઓનો ઉદ્દેશ્ય બંધ બાંધવા, નહેરો ખોદવી, સડકો બનાવવી અને આગગાડીના પાટા પાથરી દેવામાં જ રહી જાય છે. આપણે ભૌતિકવાદના દૃષ્ટિકોણને લીધે એમ માની લીધું છે કે માનવનો સૌથી મોટો પ્રશ્ન-રોટીનો પ્રશ્ન છે. જાણે રોટીનો પ્રશ્ન ઊકલી ગયો, તો દુનિયાના બધા પ્રશ્નો ઊકલી ગયા. બંધ અને નહેરોથી અનાજનું ઉત્પાદન વધ્યું એટલે હવે કોઈ સમસ્યા જ ના રહી. ભૌતિકવાદી માન્યતામાં માનવ ભૂખ-તરસનું પૂતળું જ છે, એ સિવાય બીજું કંઈ નથી. વૈદિક વિચારધારા માનવને માત્ર શરીર નથી માનતી. એમાં શંકા નથી કે બંધ બાંધવા, નહેરો ખોદવી, સડકો બનાવવી અને આગગાડીના પાટા

પાથરવાની યોજનાઓ પણ ચાલતી રહેવી જોઈએ. પરંતુ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી આ યોજનાઓ અત્યંત પ્રારંભિક અથવા સામાન્ય યોજનાઓ છે, માનવના નવનિર્માણની વૈદિક દૃષ્ટિથી આધારભૂત યોજનાના શ્રી ગણેશ પણ નથી.

વૈદિક સંસ્કૃતિની વાસ્તવિક યોજના, તે યોજના જેને માટે આ સંસ્કૃતિએ જન્મ લીધો, સંસ્કારો દ્વારા માનવનું નવનિર્માણ કરવું-તે છે. આપણે બંધ બાંધીએ છીએ, નહેરો ખોદીએ છીએ, સડકો બનાવીએ છીએ અને આગગાડીના પાટા પાથરીએ છીએ પરંતુ જે માનવ માટે આપણે આ બધું કરીએ છીએ તે ક્યાં છે ? તેને માટે આપણે પંચવર્ષીય કે દશવર્ષીય કઈ યોજના બનાવી છે ? આગગાડીના પાટાની જાળ પથરાઈ જાય, ઘેર ઘેર મોટરો આવી જાય, જમીનના નાનામાં નાના ભાગ સુધી આપણે પાણી પહોંચાડી દઈએ, ઉત્પાદન અસીમ થઈ જાય, પરંતુ આ બધાંનો ઉપયોગ કરનાર માનવ જો સાચો ન હોય, પ્રામાણિક ન હોય, બીજાના દુઃખમાં દુઃખી અને સુખમાં સુખી થનાર ન હોય, દુરાચારી હોય, ભ્રષ્ટાચારી હોય, વ્યભિચારી હોય તો આ આગગાડી, મોટરો, આ નહેરો અને આ બંધ શું કામના ? અને શું આવું બની રહ્યું નથી ? ચારેબાજુ ચળકાટ દેખાડનાર વૈભવ વધવાની સાથે સાથે જેને માટે આ સંપૂર્ણ વૈભવ ઊભો કરવામાં આવ્યો છે, તે માનવનું શું દિવસે દિવસે પતન થઈ રહ્યું નથી ? માનવ ક્યાં છે ? ક્યાં છે તે માનવ, જેનામાં માનવતા હોય ? તે માનવ જે પ્રલોભનોની પ્રચંડ આંધી ઉઠે ત્યારે તેને તણખલાની જેમ ફગાવી દે ? વૈદિક સંસ્કૃતિની મોટામાં મોટી યોજના, અને એ યોજનાનું કેન્દ્ર બિંદુ, સંસ્કારો દ્વારા માનવનું નવનિર્માણ છે.

વૈદિક સંસ્કૃતિએ માનવના નિર્માણની યોજના તૈયાર કરી હતી. આ યોજનાને સફળ બનાવવા માટે સંસ્કારોની પદ્ધતિ પ્રચલિત કરી હતી. સંસ્કારોથી જ તો મનુષ્ય બને છે. આત્મતત્ત્વ, જન્મ જન્માંતરોમાં કઈ કઈ પ્રક્રિયામાં પસાર થયું છે ? દરેક જન્મમાં એના ઉપર સંસ્કાર પડે છે; સારા કે નરસા -આ જ તો આ જન્મની, પાછલા જન્મોની અને હવે પછીના જન્મોની વાર્તા છે. આ સંસ્કૃતિમાં મનુષ્યજન્મનો ઉદ્દેશ્ય સંસ્કારો દ્વારા ‘આત્મતત્ત્વ’ના મેલને ધોવાનો છે. તેને નિખારતા જવાનો છે. પાછળનો મેલ કેવી રીતે ધોવામાં આવે, અને નવો રંગ કેવી રીતે ચઢાવવામાં આવે ? આ બધું આ જન્મના સંસ્કાર દ્વારા જ થઈ શકે છે. આ જન્મમાં બંધાઈને જ તો આત્મતત્ત્વને પકડી શકાય છે. વાસણ હાથમાં પકડાઈને મંજાવ્યું છે - શરીરમાં બંધાઈને આત્માનો મેલ ધોવાય છે. માનવ શરીરમાં બંધાઈને જ તેના ઉપર શુભ સંસ્કારોનો નવો રંગ ચઢે છે. જે સમયે જે ક્ષણે આત્મા માનવશરીરના બંધનમાં આવે તે સમયથી જ તે ક્ષણથી જ વૈદિક સંસ્કૃતિ તેના ઉપર ઉત્તમ સંસ્કાર રોપવાની શરૂઆત કરે છે અને ત્યાં સુધી સંસ્કાર રોપ્યા કરે છે જ્યાં સુધી આત્મતત્ત્વ શરીરને છોડીને ફરી ધ્રુપાઈ જતું નથી.

આત્મા જ્યારે જ્યારે શરીરમાં આવે છે, ત્યારે ત્યારે વૈદિક સંસ્કૃતિની

વ્યવસ્થામાં સંસ્કારોની સાંકળથી તેને એવી રીતે ઘેરી લેવામાં આવે છે, જેથી તેના ઉપર કોઈ અશુભ સંસ્કાર પડી જ ન શકે. સંસ્કારો તો પડવાના જ છે, કોઈ વ્યવસ્થા નહિ હોય તો સારા સંસ્કારોની જગ્યાએ ખરાબ સંસ્કાર વધારે પ્રમાણમાં પડતા જશે. માનવનું નિર્માણ થવાની જગ્યાએ માનવનો બગાડ થતો રહેશે. વ્યવસ્થા હશે તો સંસ્કારોનું નિયમન થશે. સારા સંસ્કાર પડે, ખરાબ સંસ્કાર ન પડે, આ વાતનું નિયંત્રણ રહેશે તો મનુષ્ય લગાતાર મનુષ્ય બનતો જશે, પોતે ઊભો થતો જશે અને સમાજને પણ ઊભો કરતો જશે- ઉન્નત કરશે. વૈદિક સંસ્કૃતિની જે વિચારધારા છે તે પ્રમાણે આ જન્મ, પાછલા જન્મ અને હવે પછીના જન્મ આ બધા સંસ્કારો દ્વારા આત્મશોધનની ચાલતી પ્રક્રિયા છે. સંસ્કારોની લગાતાર ચોટને લીધે 'આત્મતત્ત્વ' ઉપર પડેલ મેલને ધોવાનો પ્રયત્ન છે.

વૈદિક સંસ્કૃતિમાં મનુષ્યને એકદમ બદલવા માટે, તેમાં મૂળ સુધી પરિવર્તન કરવા માટે જે પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે એમાં બે-ચાર નહિ પરંતુ સોળ સંસ્કારો છે. આ સંસ્કારોનાં નામ ક્રમ પ્રમાણે નીચે મુજબ છે.

૧. ગર્ભાધાન સંસ્કાર,	૯. કર્ણવેધ સંસ્કાર,
૨. પુંસવન સંસ્કાર,	૧૦. ઉપનયન સંસ્કાર,
૩. સીમન્તોન્નયન સંસ્કાર,	૧૧. વેદારંભ સંસ્કાર,
૪. જાતકર્મ સંસ્કાર,	૧૨. સમાવર્તન સંસ્કાર,
૫. નામકરણ સંસ્કાર,	૧૩. વિવાહ સંસ્કાર,
૬. નિષ્ક્રમણ સંસ્કાર,	૧૪. વાનપ્રસ્થ સંસ્કાર,
૭. અન્નપ્રાશન સંસ્કાર,	૧૫. સંન્યાસ સંસ્કાર,
૮. ચૂડાકર્મ સંસ્કાર,	૧૬. અંત્યેષ્ટિ સંસ્કાર.

૧. ગર્ભાધાન સંસ્કાર

વૈદિક સંસ્કૃતિમાં ગર્ભાધાનને એક નવા શ્રેષ્ઠ ગુણ, કર્મ, સ્વભાવવાળા આત્માને બોલાવવા માટે ધાર્મિક પવિત્ર યજ્ઞ માનવામાં આવે છે. જેવી રીતે સારા વૃક્ષ અથવા ખેતી માટે ઉત્તમ ભૂમિ, બીજ, ખાતર, પાણી, વાતાવરણ અને તેના રક્ષણ વગેરે માટે ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવે છે, બરાબર એ જ રીતે એક બળવાન, શ્રેષ્ઠ સંસ્કારવાળા આત્માને બોલાવવા માટે પતિ-પત્નીએ ગર્ભાધાન પહેલાં જ અનેક પ્રકારની તૈયારી કરવી પડે છે.

આયુર્વેદ પ્રમાણે ગર્ભાધાન માટે ઓછામાં ઓછી ઉંમર પુરુષ માટે ૨૫ અને સ્ત્રી માટે ૧૬ વર્ષની તો હોવી જ જોઈએ. એનાથી વધારે હોય તો વધારે સારું. કારણ કે ૨૫ વર્ષ પહેલાં પુરુષનું વીર્ય અને ૧૬ વર્ષ પહેલાં સ્ત્રીનું બીજ અને

ગર્ભાશય પરિપક્વ હોતાં નથી. અપરિપક્વ અવસ્થામાં કરવામાં આવેલું ગર્ભાધાન શ્રેષ્ઠ સંતાનને ઉત્પન્ન નથી કરી શકતું.

વૈદિક માન્યતા પ્રમાણે પતિ-પત્ની પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે (શાસ્ત્રના નિયમોનું પાલન કરીને) બળવાન, સ્વરૂપવાન, વિદ્વાન, ગૌરાંગ, વૈરાગ્યવાન, સંસ્કારવાળા જીવાત્માને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેને માટે બ્રહ્મચર્ય, ઉત્તમ ખાન-પાન તથા વિહાર, સ્વાધ્યાય, સત્સંગ, દિનચર્યા, ચિંતન વગેરે બાબતોનું યથાયોગ્ય પાલન કરવું પડે છે. આયુર્વેદના ગ્રંથોમાં આ વાતો વિસ્તારથી કહેલી છે, ત્યાંથી જોઈ લેવું જોઈએ.

એવું સાંભળવામાં આવે છે કે લગ્ન થયા પછી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણજીએ જ્યારે રુક્મિણીને પૂછ્યું કે તમારી શી ઈચ્છા છે તો રુક્મિણીએ જવાબ આપ્યો કે મારે તમારા જેવા સંતાનની ઈચ્છા છે. તો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણજીએ કહ્યું મારા જેવું સંતાન મેળવવા માટે આપણે બંનેએ ૧૨ વર્ષ સુધી એકાન્ત સ્થાને બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું પડશે. બંનેએ તેમજ કર્યું. પછી પ્રદ્યુમ્ન જેવું સંતાન મેળવી શક્યા. પ્રદ્યુમ્ન શ્રીકૃષ્ણ જેવો જ ગુણી હતો. આ ૧૨ વર્ષ તે લોકોએ રજ અને વીર્યની પુષ્ટિ, સંસ્કારોની શ્રેષ્ઠતા વગેરે વધારવા માટે વાપર્યાં હતા.

આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ગર્ભાધાન પહેલાં અને ગર્ભાધાનના સમયે જે શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિ માતા-પિતાની હોય છે, તેનો પ્રભાવ આવનાર સંતાન (આત્મા) ઉપર ખૂબ જ પડે છે. આ વાતને જ ધ્યાનમાં રાખીને ઋષિઓએ અનેક પ્રકારના વિધિ-નિર્દેશ આપ્યા છે.

ઉપરોક્ત અવસ્થાઓ સિવાય ગર્ભાવસ્થાનો દસ મહિનાનો સમયગાળો પણ ઘણો મહત્ત્વપૂર્ણ છે. આ સમયમાં સીંચવામાં આવેલા સંસ્કાર જન્મજન્માંતરના જૂના સંસ્કારોને દબાવી દે છે. દાખલા તરીકે કેશરની ડબ્બીમાં થોડા દિવસ માટે ઘાસનાં તણખલાં રાખવામાં આવે તો ઘાસના તણખલામાં કેશરની સુગંધી આવી જાય છે. એનાથી ઊંધું કેશરવાળી મીઠાઈ જો ડુંગળી સાથે થોડા દિવસ મુકાય તો મીઠાઈમાં ડુંગળીની દુર્ગંધ આવી જાય છે. ગર્ભાવસ્થાના સમયમાં ગર્ભના બાળક ઉપર જેવા સંસ્કાર પાડવામાં આવે છે, તેને પાછળથી બદલવાનું ઘણું અઘરું થઈ જાય છે.

૨. પુંસવન સંસ્કાર

ગર્ભમાં જે સંતાન છે-તે પુત્ર હોય કે પુત્રી- તે બળવાન, હૃષ્ટપુષ્ટ, નિરોગી, લાંબા આયુષ્યવાળું, તેજસ્વી, સુંદર થાય એવી ઈચ્છા દરેક બુદ્ધિશાળી માતા-પિતાની હોય છે. આ ઉદ્દેશ્યને પૂર્ણ કરવા માટે માતાના પેટમાં ગર્ભ રહી જાય તેના બે કે ત્રણ મહિના પછી આ સંસ્કાર કરવામાં આવે છે.

ગર્ભ સ્થિર થયા પછી માતાને ગર્ભનું રક્ષણ, વૃદ્ધિ અને વિકાસ માટે ખાસ

સાવચેતી રાખવી પડે છે. આ વાત આયુર્વેદના પ્રખ્યાત ગ્રંથ ચરકમાં વિસ્તારથી આપેલ છે. જેમ કે અદ્રર પગે બેસવું, ઊંચાનીચા સ્થાનોમાં ફરવું, કઠણ આસન ઉપર બેસવું, વાયુ-મળ-મૂત્રના વેગને રોકવાં, વધારે પડતી મહેનત કરવી, ગરમ તથા તીખી વસ્તુઓનું સેવન કરવું અને વધારે પડતા ભૂખ્યા રહેવાથી ગર્ભ સુકાઈ જાય છે, મરી જાય છે અથવા તેનો સ્ત્રાવ થાય છે - પડી જાય છે. (ચરકસંહિતા - શારીરસ્થાન. ૮/૨૧.)

ચોટ વાગવાથી, કોઈ રીતે ગર્ભ દબાઈ જવાથી, ઊંડા ખાડા, કૂવા, પહાડના ભયંકર સ્થાનો જોવાથી, ગર્ભપાત થઈ શકે છે. ગર્ભિણીના શરીરના વધારે પડતા હલન - ચલનથી, અથવા બળદ-ગાડાં વગેરેના ખરાબ સડક ઉપર કરેલા પ્રવાસથી, ભયંકર અવાજ અથવા અપ્રિય વાત સાંભળવાથી પણ અકાળે ગર્ભપાત થઈ શકે છે. સદા સીધા ચત્તાપાટ સૂવાથી નાડી ગર્ભના ગળામાં ભેરવાઈ જાય છે. જેને લીધે ગર્ભ મરી શકે છે. (ચરકસંહિતા, શારીર સ્થાન- ૮/૨૧)

જો ગર્ભવતી નગ્નાવસ્થામાં સૂએ અથવા આમ તેમ ફર્યા જ કરે તો તેનું સંતાન પાગલ પણ થઈ શકે છે. ગર્ભિણી લડવા-ઝગડવાવાળી હશે તો સંતાનને વાઈ/ફેફડાનો રોગ થઈ શકે છે. જો મૈથુનમાં રત રહેશે તો સંતાન કામી થશે. જો સદા શોકમાં પડેલી રહેશે તો સંતાન બીકણ, કમજોર અને ટૂંકી આવરદાવાળું થશે. જો બીજાનું ધન લેવાની ઈચ્છા રાખશે તો ઈર્ષ્યાળુ, ચોર, આળસુ, દ્રોહી, ખરાબ કર્મ કરનાર સંતાન પેદા થશે. જો તે ગુસ્સો કરશે તો સંતાન કોપી, ધૂર્ત અને ચાડી ખાનાર થશે. જો તે ઊંઘ્યા કરશે તો સંતાન આળસુ, મૂર્ખ, મંદાગ્નિવાળું થશે. જો દારૂ પીશે તો સંતાન વ્યાકુળ મનવાળું થશે. ગળ્યું વધારે ખાશે તો સંતાન પ્રમેહ રોગવાળું, ખાટું વધારે ખાશે તો સંતાન ચામડીના રોગવાળું ઉત્પન્ન થશે. મીઠું (નમક) વધારે ખાશે તો સંતાનના વાળ જલ્દી સફેદ થઈ જશે, ચહેરા ઉપર કરચલી પડી જશે અને માથે ટાલ પડી જશે. તીખાં - તમતમતાં ભોજન કરશે તો સંતાન દુર્બળ, અલ્પવીર્ય, નપુંસક, કે વાંઝિયાપણાવાળું થશે. વધારે પડતું કડવું ખાશે તો સંતાન સૂકા શરીરવાળું અને કૃશ થશે. (ચરક સંહિતા શારીર સ્થાન ૮/૨૧)

ગર્ભવતી સ્ત્રીએ પહેલા દિવસથી જ સદા પ્રસન્ન રહેવું જોઈએ. પવિત્ર ઘરેણાં પહેરે, સફેદ કપડાં પહેરે, મનને શાંત રાખે, બધાનું ભલું ઈચ્છે, બ્રાહ્મણ અને ગુરુની સેવા કરનારી થાય. મેલા, હીન કે વિકૃત અંગોને સ્પર્શ ન કરે. દુર્ગંધવાળા સ્થાન અને ખરાબ દેશ્યોથી દૂર રહે. બેચેની કે ઉબકાં આવે એવી વાતો ન સાંભળે. સૂકું, વાસી અને સડેલા અન્નનું ભોજન ન કરે. ઘરની બહાર નીકળવું, ખાલી મકાન કે સ્મશાનમાં જવું, ઝાડની નીચે રહેવું, ક્રોધ કરવો, ચીડીયા બનવું, બૂમો પાડવી વગેરે ત્યજી દેવું જોઈએ. જેનાથી ગર્ભને હાનિની સંભાવના હોય તે બધાથી દૂર રહેવું.

(ચરક સંહિતા)

નશો કે ઘેન પેદા કરનાર વસ્તુઓ ન ખાવી. ઘોડા વગેરે સવારી ઉપર ન બેસવું. માંસ ન ખાવું. ઈન્દ્રિયો જે ન ઈચ્છે તેનાથી દૂર રહેવું. પાસ-પડોશની તથા સગા-વ્હાલાની વિદૂષી સ્ત્રીઓ જે કંઈ કહે તે પ્રમાણે કરવું. (ચરક સંહિતા)

ઉપર જે કંઈ લખ્યું છે તેનો સાર એવો છે કે જ્યારે સંતાન ગર્ભમાં હોય છે, ત્યારે માતાની દરેક વાતનો સંતાનના શરીર નિર્માણમાં ભાગ હોય છે. તેથી માતાનું કર્તવ્ય છે કે સંતાનના શારીરિક વિકાસને ધ્યાનમાં રાખીને પોતાની ખાણી-પીણી, રહેણી-કરણી વગેરે વ્યવહાર એવી રીતે સંભાળે કે જેથી સંતાન ઉપર કોઈ જાતનો ખરાબ પ્રભાવ ન પડે.

કોઈપણ શારીરિક દોષને લીધે ગર્ભવતી સ્ત્રીને જે જે અંગમાં પીડા થાય છે, ગર્ભમાં રહેલા શિશુના તે તે અંગમાં પીડા થવા લાગે છે.

(સુશ્રુત શારીર સ્થાન ૩/૧૬)

૩. સીમન્તોન્નયન સંસ્કાર :

“સીમન્ત” શબ્દનો અર્થ છે મસ્તક કે મગજ અને “ઉન્નયન” શબ્દનો અર્થ છે વિકાસ. આ રીતે સીમન્તોન્નયન સંસ્કારનો અર્થ થયો — એવો સંસ્કાર જેમાં માતાનું ધ્યાન મગજના વિકાસ ઉપર કેન્દ્રિત થઈ જાય છે. પુંસવન સંસ્કાર શારીરિક વિકાસનો સંસ્કાર છે, સીમન્તોન્નયન સંસ્કાર માનસિક વિકાસનો સંસ્કાર છે. આ બંને સંસ્કારોમાં ગર્ભમાં રહેલા સંતાનના શારીરિક અને માનસિક વિકાસમાં બધી જાતનો વિકાસ આવી જાય છે.

“સંસ્કારવિધિ” પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે, સીમન્તોન્નયન સંસ્કારમાં પતિ પોતાના હાથે પોતાની પત્નીનાં વાળમાં સુંગધિત તેલ નાંખે, કાંસકીથી વાળ સરખા કરે, પાંથી પાડી સરસ ચોટલો બાંધીને બંને યજ્ઞશાળામાં આવે. આનો અભિપ્રાય એ જ છે કે આ સમયે પતિ-પત્ની બંનેનું ધ્યાન પોતાના તથા સંતાનોના માનસિક વિકાસ ઉપર કેન્દ્રિત થવું જોઈએ. તેમણે સમજી લેવું જોઈએ કે સંતાનનો માનસિક વિકાસ તેમના પોતાના ઉપર આધાર રાખે છે. જેવું માનસિક જીવન તેઓ પસાર કરશે, તેની જ છાપ એમના સંતાન ઉપર પડશે. શાસ્ત્રકારોએ માતાને એક એવો સાંચો માન્યો છે, જેમાં માતા-પિતા જેવું સંતાન ઈચ્છે તેવું ઢાળી શકે છે. આ સમયને જો ગુમાવી દેવાય તો સંતાનના જન્મ પછી બહારની સારી કે ખરાબ પરિસ્થિતિનો પ્રભાવ પ્રબળ રૂપ ધારણ કરી લે છે. સીમન્તોન્નયન સંસ્કારનો અભિપ્રાય માતા-પિતાના ધ્યાનને માનસિક વિકાસ પ્રત્યે કેન્દ્રિત કરી દે છે. સીમન્તોન્નયન સંસ્કારનો સર્વોત્તમ સમય એ છે જ્યારે ગર્ભસ્થ સંતાનના મગજના કોષોનું નિર્માણ થવા લાગે છે. સુશ્રુતના

શારીરસ્થાનમાં લખ્યું છે :—

પાંચમાં મહિનામાં મન વધારે જાગૃત થઈ જાય છે. છટ્ટા મહિનામાં બુદ્ધિ, સાતમાં અંગ-પ્રત્યંગ વધારે વ્યક્ત થવા લાગે છે. આઠમાં મહિનામાં ઓજ અસ્થિર રહે છે. આઠમાં મહિનામાં જન્મેલ બાળક સામાન્ય રીતે જીવતું નથી. સુશ્રુતના આ કથનથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે પાંચમાં મહિનામાં ગર્ભમાં રહેલા સંતાનનું મન પહેલા કરતાં વધારે જાગૃત થઈ જાય છે. પહેલાથી અધિકનો અર્થ છે — ચોથા મહિનામાં મન કે મગજનું નિર્માણ થવા લાગે છે. આ જ કારણને લીધે સીમન્તોન્નયનનો સમય ચોથો મહિનો નક્કી કરવામાં આવ્યો છે.

સીમન્તોન્નયન સંસ્કારનો મૂળ ઉદ્દેશ્ય કેવળ એટલો જ છે કે માતા એ વાતને સારી રીતે સમજી લે કે હવેથી સંતાનના મગજના વિકાસની જવાબદારી પણ તેના ઉપર આવી ગઈ છે. હવેથી તે જે કંઈ કરે, તે સમજી વિચારીને કરે. કારણ કે તેના દરેક વિચારનો પ્રભાવ તેની અંદર પ્રાણ લઈ રહેલ સંતાનના મગજ ઉપર અજાણતા પણ પડી રહ્યો છે.

જો ચોથા મહિનામાં સીમન્તોન્નયન સંસ્કાર ન કરો તો છટ્ટા મહિનામાં કરી શકો છો. જો છટ્ટા મહિનામાં ન કરી શકાય તો આઠમાં મહિનામાં સંસ્કાર કરવો જોઈએ. આ ત્રણ મહિનામાંથી કોઈ એકને પસંદ કરી તેમાં આ સંસ્કાર કરી શકાય છે. ચોથા માસમાં એટલા માટે કે ચોથા માસમાં મગજના કોષો બનવા લાગે છે. છટ્ટામાં એટલા માટે કે તેમાં બુદ્ધિનું બીજ બની જાય છે, આઠમામાં એટલા માટે કે આઠમા મહિના સુધી પહોંચતા શરીર-મન-બુદ્ધિ-હૃદય આ ચારે તૈયાર થઈ જાય છે. આ સમયે સ્ત્રીને 'દૌહૃદ' કહે છે. તેનામાં બે હૃદય કામ કરતાં થઈ જાય છે. આ અવસ્થા જ સ્ત્રી માટે ભયવાળી છે. કારણ કે ઘણું ખરું આઠમા માસમાં જન્મેલ સંતાન જીવતું નથી. તેથી આઠમા મહિનામાં સ્ત્રીને સંતાનના શરીર-મન-બુદ્ધિ-હૃદય આ બધાને સ્વસ્થ અને ક્રિયાશીલ બનાવી રાખવા તરફ વિશેષ ધ્યાન આપવાનું છે. ગર્ભવતી સ્ત્રીની જે વાતમાં ઈચ્છા ન હોય, તે વાતમાં તેના સંતાનની પણ ઈચ્છા હોતી નથી. અને જે વાતમાં ગર્ભવતી સ્ત્રીની ઈચ્છા હોય છે તે વાતમાં તેના સંતાનની પણ ઈચ્છા હોય છે.

સંસ્કાર પદ્ધતિને બનાવનારાઓનો અટલ વિશ્વાસ હતો કે માતાના સંસ્કારોનો સંતાન ઉપર ચારે તરફથી પ્રભાવ પડે છે. તેથી સીમન્તોન્નયન સંસ્કારને મહત્વપૂર્ણ સ્થાન આપ્યું છે. મનુસ્મૃતિ (અધ્યાય ૯, શ્લોક ૯) માં લખ્યું છે—

યાદ્દશં ભજતે હિ સ્ત્રી સુતં સૂતે તથાવિધમ્ ।

તસ્માત્ પ્રજાવિશુદ્ધ્યર્થં સ્ત્રિયં રક્ષેત્ પ્રયત્નતઃ ॥

ગર્ભવતી સ્ત્રી જે પ્રકારનું ચિત્ર પોતાના મનમાં દોરી લે છે, તે તેવા જ પ્રકારના સંતાનને ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી ઉત્તમ સંતાન માટે સ્ત્રીને એવા વાતાવરણમાં

રાખવી જોઈએ, જેથી સંતાન ઉત્તમ તથા શુદ્ધ સંસ્કારોવાળું બને.

૪. જાતકર્મ સંસ્કાર

સંતાન ઉત્પન્ન થઈ ગયા પછી જે કર્મ કરવામાં આવે છે તેને જાતકર્મ કહેવાય છે. એને સંસ્કારનું નામ એટલા માટે આપવામાં આવે છે, કે જેથી ઉત્પન્ન થયા પછી કરવામાં આવતાં કર્મો સિવાય એમાં અમુક 'સંસ્કાર' પણ કરવામાં આવે છે. એના દ્વારા સંતાનમાં અજાણતાં પણ કેટલાક સંસ્કાર પાડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

સંતાનના જન્મ સમયે કરવામાં આવતાં કર્મ :

બાળકનું મોઢું, નાક વગેરે સાફ કરવા — ઉત્પન્ન થતાં પહેલાં ગર્ભાવસ્થામાં બાળક એક જુદા જ પર્યાવરણમાં હોય છે. તે મુખથી ભોજન લેતો નથી. નાકથી શ્વાસ લેતો નથી, તેનું ભોજન નાભિ દ્વારા માતાથી સીધેસીધું મળે છે. ગર્ભની અવસ્થામાં તે એક થેલીમાં બંધ હોય છે, જેમાં પાણી ભરેલું હોય છે. આ પાણી મુખ કે નાકમાં ન જાય, તેથી પ્રકૃતિએ તેનું મુખ અને નાક શ્લેષ્માથી બંધ કરેલાં હોય છે. બહારના જગતમાં આવ્યા પછી તેનું મુખ અને નાક સાફ કરવાં પડે છે. હવે તેનો માતા સાથેનો શરીરનો સંબંધ તૂટી જાય છે, તેથી માતા પાસેથી પોષણ તત્ત્વ અનાયાસે મળી શકતું નથી. મુખ સાફ કર્યા પછી તે દૂધ પી શકે છે, નાક સાફ કર્યા પછી તે શ્વાસ લઈ શકે છે. આ ચોખ્ખાઈ કેળવાયેલી દાયાણ નરમ અને કોમળ કપડાથી કરે છે. બાળકના નાક અને ગળામાં પણ શ્લેષ્મા (કફ) હોય છે, તેથી ઊલટી વગેરે કરાવીને તેનું ગળું, નાક વગેરે સાફ કરવાં પડે છે. આયુર્વેદ પ્રમાણે ઘીમાં સિંધવ ભેળવીને આપવાથી નાક અને ગળું સાફ થઈ જાય છે.

બાળકનું સ્નાન — જ્યારે બાળક પાણીની થેલીમાં હોય છે, ત્યારે તેના શરીર ઉપર એક પ્રકારનો ચીકણો લેપ લાગેલો હોય છે, જેને લીધે તેની ત્વચા પર થેલીમાં રહેલું પાણી કોઈ પ્રકારની અસર નથી કરતું. થેલીમાંથી બહાર આવી ગયા પછી આ ચીકણા લેપને ધોઈ નાંખવાની જરૂર પડે છે — એટલા માટે એને સ્નાન કરાવવું આવશ્યક છે. સ્નાન માટે સાબુ વાપરી શકાય. સાબુને પોતાના હાથ પર ઘસીને પછી બાળકના શરીર પર ધીરેથી ઘસવાથી એ તેલ જેવો લેપ ઉતરી જાય છે. સાબુની જગ્યાએ ચણાનો લોટ દહીંમાં ભેળવીને પણ તેને ઉબટન તરીકે વાપરી શકાય છે. સ્નાન માટે સહેજ ગરમ પાણીનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

કાનની પાસે પથ્થરનો અવાજ કરવો — મુખ અને નાક વગેરેના શ્લેષ્માને તો નરમ કપડાથી સાફ કરવામાં આવે છે, પરંતુ કાનથી તે ધ્વનિ સાંભળી શકે તેથી કાન સાફ કરીને પછી કાનની પાસે કંઈ અવાજ કરવામાં આવે છે. 'ચરક'માં લખ્યું

છે - “અશ્મનોઃ સંઘટ્ટનં કર્ણમૂલે”- કાનની નીચે પત્થરો ખખડાવવા જોઈએ, જેથી કાન અવાજ સાંભળવાનું પોતાનું કામ કરી શકે.

માથા ઉપર ઘીમાં બોળેલું રૂ મૂકવું — ‘ઘૃતાક્તં પિત્તુ મૂર્ધ્નિ દદ્યાત્’ બાળકના માથા ઉપર ઘીમાં બોળેલું રૂ મૂકવું. આ ઘીવાળું રૂ મૂકવાની બાબતમાં વૈદ્ય અત્રિદેવ વિદ્યાલંકાર લખે છે — બાળકનું તાળવું જ્યાં માથાનાં ત્રણ હાડકાં— બે બાજુના અને એક માથાનું — મળે છે, ત્યાં જન્મેલા બાળકના માથામાં એક પાતળી ચામડી હોય છે, જેને તાળવું કહે છે, તે જ મુખ્ય વસ્તુ છે. આ તાળવાથી જ તેના સ્વાસ્થ્યની પરીક્ષા થાય છે.

આ તાળવાને દેઢ બનાવવાથી જ બાળક સ્વસ્થ રહે છે, તેથી એનું રક્ષણ કરવું, એને પોષણ તત્ત્વ પહોંચાડવું જરૂરી છે. એટલા માટે “સુશ્રુતે” બાળકના આ તાલુ સ્થાને ઘી બોળેલું રૂ મૂકવાનું કહ્યું છે. માથા ઉપર ઘી કે તેલનો પ્રયોગ કરવાથી બાળકને સર્દી, સળેખમ વગેરે થતાં નથી.

બાળકને ઘી ચટાડવાનો અર્થ છે કે લાંબા જીવન માટે તેને ગાયનાં દૂધ, દહીં, ઘણા, ઘી ઉપર આધાર રાખવો પડશે.

ઘીથી બુદ્ધિ વધે છે, સ્મૃતિ અને મેઘા (વિષયને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ) વધે છે. જઠરાગ્નિ, બળ, આયુ, શુક્ર માટે હિતકર છે. આંખોનું તેજ વધારે છે. ઘી બાળક, વૃદ્ધ તથા સામાન્ય જન માટે ઉત્તમ છે. કાંતિ, કોમળતા તથા મધુરસ્વરની ઈચ્છાવાળા માટે ઉપયોગી છે. બધા સ્નિગ્ધ પદાર્થોમાં ઘી શ્રેષ્ઠ છે. સ્વભાવે શીત છે, આયુને સ્થિર રાખનાર છે. યોગ્ય રીતે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે તો એનાથી ઘણા લાભ થાય છે.

જાતકર્મમાં બાળકને જેવી રીતે ઘી ચટાડવામાં આવે છે, તેવી રીતે મધ પણ ચટાડવામાં આવે છે. આયુર્વેદમાં મધનું ઘણું મહત્ત્વ છે. જેમને મધુપ્રમેહ (ડાયાબિટીસ) થાય છે, તેમને ખાંડની જગ્યાએ મધ ખાવાની સલાહ આપવામાં આવે છે. મધ અત્યંત સુપાચ્ય અને સ્વાસ્થ્યપ્રદ ખોરાક છે.

મધ મધુર, તુરું અને જે દવા સાથે લેવામાં આવે તેના ગુણને વધારનાર છે. રૂક્ષ, શીતળ, જઠરાગ્નિને વધારનાર, રંગરૂપને સુધારનાર, બળ આપનાર, પચવામાં સરળ, કોમળ અને શરીરને જાડું ન થવા દેનાર, હૃદયને પ્રિય, ઉત્તેજક, સાંધાઓને જોડનાર, શોધન કરનાર અને ઘાને રુઝવનાર છે. આ વાજકરણ કરનાર, આંખોને આનંદ આપનાર, નિર્મળ, રોમેરોમમાં પહોંચી જનાર છે. પિત્ત, કફ, મેદ, પ્રમેહ, હેડકી, શ્વાસ, ખાંસી, અતિસાર, ઊલટી, તરસ, કૃમિ, ઝેર — આ દોષોને દૂર કરનાર છે. આનંદ ઉત્પન્ન કરનાર તથા વાત-પિત્ત-કફ= ત્રિદોષને દૂર કરનાર છે.

ઘી અને મધની આટલી બધી વિશેષતાઓ જોઈને વૈદિક સંસ્કૃતિમાં બાળકનો જન્મ થાય કે તેનો આ બે વસ્તુઓનો જાતકર્મ સંસ્કાર દ્વારા પરિચય કરાવવામાં આવે

છે. ઘી અને મધ ચાટવાનો એક બીજો લાભ પણ છે. બાળક જ્યારે માતાના પેટમાં હોય છે, ત્યારે તેના આંતરડામાં એક પ્રકારનો મળ જમા થયેલો હોય છે, જેને “મેકોનિયમ” કહે છે. ડોક્ટરો આ મળને કાઢવા માટે મોટે ભાગે દિવેલ આપતા હોય છે, પરંતુ તેનાથી આંતરડામાં થોડી ગરબડ થઈ શકે છે. આ મળને કાઢવા માટે ઘી અને મધ અતિ ઉત્તમ પદાર્થો છે. દિવેલની જગ્યાએ ઘી અને મધને બાળક સારી રીતે ચાટી શકે છે.

સોનાની સળીનો પ્રયોગ — “સંસ્કારવિધિ” માં લખ્યું છે “ઘી અને મધ સોનાની સળીથી બાળકને ચટાડવાં.”

“સુશ્રુત” માં તો એમ લખ્યું છે કે - આ બંનેમાં સોનાને ભેળવી પણ દેવું જોઈએ. અનામિકા આંગળીથી (નાનીથી મોટી) મધ, ઘી અને સોનું બાળકને ચટાડો. સોનાના વરખની જગ્યાએ સુવર્ણ ભસ્મ પણ વાપરી શકાય. સ્વાસ્થ્ય માટે સોનું આયુર્વેદમાં ઉત્તમ માનવામાં આવે છે. સોનું ખાનારના અંગમાં વિષનો પ્રભાવ આમેય થતો નથી જેવી રીતે પાણીમાં રહેવા છતાં કમળનાં પાંદડા ઉપર પાણીની અસર થતી નથી.

આ પ્રયોગ સિવાય સોનાની સળીથી બાળકની જીભ ઉપર ‘ઓઝમ્’ લખવાનું “સંસ્કારવિધિ” માં વિધાન છે. આ ક્રિયા માતા-પિતા તરફથી અજ્ઞાતરૂપમાં બાળક ઉપર સંસ્કાર પાડવા માટે કરવામાં આવે છે. આ ક્રિયામાં બે પક્ષ છે, જેના ઉપર આ પ્રયોગ દ્વારા સંસ્કારનો પ્રભાવ પાડવામાં આવે છે. એક પક્ષ તો સ્વયં માતા-પિતા છે, બીજા પક્ષમાં સંતાન છે. જ્યારે માતા-પિતા નવા જન્મેલા શિશુની જીભ ઉપર ‘ઓઝમ્’ લખે છે ત્યારે તે પોતાના ઉપર એક મોટી જવાબદારી લે છે. માતા-પિતા બાળકને જેવા વાતાવરણમાં રાખશે, બાળક ઉપર તેવા જ સંસ્કાર પડશે. મનોવિજ્ઞાનના પંડિતો કહે છે કે બાળક જન્મ પછી પ્રારંભિક પાંચ વર્ષોમાં જે કંઈ શીખી જાય છે, તે તેની આખા જન્મની થાપણ હોય છે. પહેલાં પાંચ વર્ષોમાં બાળક માતા-પિતા દ્વારા ઉત્પન્ન કરેલા વાતાવરણમાં રહે છે. ઘર જ તેનું પર્યાવરણ છે. જો માતા-પિતા સંયમી અને સ્વચ્છ જીવન જીવતાં હશે તો બાળક તેનું જ શીખશે. જો તેઓ નાચ-તમાશામાં, રાગ-રંગમાં રચ્યાંપચ્યાં રહેશે તો બાળક પણ તેવા જીવનમાં રંગાઈ જશે.

પિતા જ્યારે બાળકની જીભ ઉપર ‘ઓઝમ્’ લખે છે ત્યારે તે પોતાના ઉપર જવાબદારી લે છે કે પોતાના સંતાનને ભોગવાદમાં છોડી દેવાની જગ્યાએ તે તેને અધ્યાત્મ માર્ગનો પથિક બનાવશે. આ જવાબદારી તો પિતા ઉપર આવે છે, પરંતુ એ જ સમયે પિતા બાળક ઉપર પણ અજ્ઞાતાં એક જવાબદારી નાંખે છે. બાળક જ્યારે મોટું થાય છે, અને તેને ખબર પડે છે કે તેના પિતાએ આખા સમાજ વચ્ચે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે તે તેના માટે અધ્યાત્મ માર્ગનો પથ પ્રદર્શક બનશે, ત્યારે બાળક

પણ દિવસે દિવસે અનુભવ કરવા લાગે છે કે તેણે પોતાનાં માતા-પિતા અને સમાજની આશાઓ પૂરી કરવી પડશે. આ દૃષ્ટિએ બાળકની જીભ ઉપર સોનાની સળી દ્વારા બધાની રૂબરૂમાં ‘ઓઝમ્’ લખવું એ બાળકના આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે ઘણું જરૂરી છે. સંસ્કાર કરવાનો ઉદ્દેશ્ય માનવસમાજને ઉચ્ચથી ઉચ્ચતર અને ઉચ્ચતરથી ઉચ્ચતમ માનવ આપવાનો છે. આ દિશામાં સોનાની સળી દ્વારા બાળકની જીભ ઉપર ‘ઓઝમ્’ લખવું એ એક પગલું છે.

બાળકના કાનમાં ‘વેદોઝસિ’ કહેવું — બાળકના કાનમાં પિતા કહે છે- ‘વેદોઝસિ’— તું જ્ઞાનવાણું પ્રાણી છે અજ્ઞાની નથી. કાનમાં મંત્ર આપવાની પ્રથા બધી જગ્યાએ પ્રચલિત છે. કાનમાં મંત્ર આપવાનો અર્થ છે- ગુપ્ત વાત, તે વાત, જે પોતાના અંતઃકરણમાં સાચવીને રાખવાની હોય છે. જ્યારે કોઈ ગુરુ કોઈ શિષ્યને કાનમાં ગુરુમંત્ર આપે છે, ત્યારે આપનાર અને લેનાર બંને સમજે છે કે હવે એનું પાલન ધર્મ માનીને કરવાનું છે. એમાં કદી ભંગ પડવો જોઈએ નહિં. પિતા પુત્રના કાનમાં, તેના જન્મ લેતાંની સાથે જ આ વાત કાનમાં ફૂંકે છે કે- તેણે આ સંસારમાં જ્ઞાની બનીને રહેવું પડશે. અજ્ઞાની બનીને રહેવાનું નથી.

૫. નામકરણ સંસ્કાર

જાતકર્મ સંસ્કાર પછી પાંચમો સંસ્કાર નામકરણ સંસ્કાર છે. જેમાં દીકરા કે દીકરીનું નામ પાડવામાં આવે છે.

કોઈ વસ્તુને ઓળખવા માટે અને તેના સંબંધમાં બીજા સાથે વ્યવહાર કરવામાં કોઈને કોઈ નામ આપવું જરૂરી છે. પરંતુ શું માત્ર નામ આપવું જ પૂરતું છે ? અમે ઘણી વખત લખ્યું છે કે સંસ્કાર પદ્ધતિનો ઉદ્દેશ્ય શ્રેષ્ઠથી શ્રેષ્ઠતર, ઉચ્ચથી ઉચ્ચતર માનવ નિર્માણ કરવાનું છે. આ દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો દરેક માતા-પિતાનું કર્તવ્ય છે કે સંતાનનું એવું નામ રાખે, જે તેને જીવનના દરેક ક્ષણે કોઈ લક્ષ્ય-કોઈ ઉદ્દેશ્યનું સ્મરણ કરાવે.

જડપદાર્થ તથા પશુપક્ષીનાં અને અર્થ વગરના નામ ન રાખવાં — સામાન્ય રીતે જોવામાં આવે છે કે બાળક - બાલિકાઓનાં નામ જડ પદાર્થો અને પશુ-પક્ષીઓના નામ ઉપરથી પાડવામાં આવે છે. જેનું નામ જ જડ પદાર્થને દર્શાવે છે, તેને ઉન્નતિની પ્રેરણા કેવી રીતે મળી શકે? એવી રીતે પશુ-પક્ષી સાથે જોડાયેલાં નામ પણ બાળકના હૃદયમાં ઉચ્ચ ભાવનાની પ્રેરણા ન આપી શકે.

ઉચ્ચ ભાવના પ્રેરે તેવાં નામ રાખવાં જોઈએ :— નામ પાડવાના બે ઉદ્દેશ્ય છે. એક તો એ કે બાળક અથવા બાલિકાને સંબોધન કરી શકાય. બીજો ઉદ્દેશ્ય એ છે કે તેના હૃદયમાં ઉચ્ચ ભાવના જગાડી શકાય, તેને અનુભવ થાય કે તેણે જીવનમાં શું

કરવાનું છે, શું બનવું છે ? દાખલા તરીકે વીરસેનનો અર્થ છે- જે યુદ્ધમાં વીરતાનો પરિચય આપે. વેદવ્રતનો અર્થ છે- જે વેદોના સ્વાધ્યાયનું વ્રત રાખે. સત્યવ્રતનો અર્થ છે - જે જીવનમાં સત્યનું જ પાલન કરે. આવાં નામોથી કંઈપણ ચેતના જાગૃત થાય છે અને જે ભાવનાને લઈને નામ પાડવામાં આવ્યું છે, તે ભાવના વ્યક્તિમાં ન હોય તો તેવા નામથી તેને જાગૃત કરી શકાય છે.

“ચરક” માં લખ્યું છે - ‘ત્ર આભિપ્રાયિકં નામ’ - નામ એવું હોવું જોઈએ જેનો કોઈ અર્થ હોય. આ વાત કેવળ વૈદિક સંસ્કૃતિમાં જ જોવામાં આવે છે. બીજાં તો અર્થ વગરનાં નામો પાડે છે. આખા પશ્ચિમના જગતમાં આ વાત સમજવામાં આવી જ નથી કે નામ પાડવાનું પ્રયોજન કેવળ સંબોધન કરવાનું જ નથી, પરંતુ સંતાન આગળ નામ દ્વારા જીવનના એક લક્ષ્યને મૂકવાનું પણ છે.

નામ સરળ હોવું જોઈએ, અઘરું નહિ :— નામ પાડતી વખતે એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે નામ એવું ન હોય કે જે સહેલાઈથી ન બોલી શકાય. દાખલા તરીકે જો નામ જોડાક્ષરથી શરૂ થતું હોય તો અથવા વચ્ચે જોડાક્ષર આવી જતો હોય તો બોલવામાં મુશ્કેલી થશે અને બોલનાર જોડાક્ષરને છૂટા પાડીને બોલશે. મુખ્ય નિયમ એ જ છે કે નામ નાનું હોવું જોઈએ, સહેલાઈથી બોલી શકાય એવું હોવું જોઈએ. મધુર અક્ષરોવાળું હોવું જોઈએ.

નામકરણ વિશે “સંસ્કાર વિધિ” માં લખ્યું છે કે જે દિવસે સંતાનનો જન્મ થાય તે દિવસથી ૧૦ દિવસ છોડી ૧૧મા દિવસે નામકરણ સંસ્કાર કરી શકાય છે. અથવા ૧૦૧મા દિવસે અથવા બીજા વર્ષના પ્રારંભમાં, જે દિવસે જન્મ થયો હોય તે દિવસે આ સંસ્કાર કરી શકાય છે.

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં યુંબનનું પ્રચલન છે. પરંતુ વૈદિક સંસ્કૃતિમાં સૂંઘવા અથવા સ્પર્શ કરવાનું વર્ણન આવે છે. યુંબનથી અનેક પ્રકારના રોગ થવાનો ભય રહે છે. કોઈને સળેખમ છે, કોઈને ઉધરસ છે, કોઈને કોઈ સંક્રામક રોગ છે. આવી રીતે યુંબનથી બીજાને રોગ થવાનો ભય રહે છે. તેથી સ્વાસ્થ્યની રક્ષાની દૃષ્ટિએ બાળકને યુંબન કરવું યોગ્ય નથી. હાથનો સ્પર્શ કે માથું સૂંઘવાથી પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ જાય છે. એ સિવાય જ્યારે બાળકને ખોળામાં લઈને તેના નાકના દ્વારના વાયુનો સ્પર્શ કરવામાં આવે છે ત્યારે બાળકનું ધ્યાન એની મેળે વાયુને સ્પર્શ કરનાર તરફ ખેંચાય છે.

૬. નિષ્કમણ સંસ્કાર

નિષ્કમણ સંસ્કાર છટ્ટો સંસ્કાર છે. નિષ્કમણનો અર્થ છે - બહાર નીકળવું. અત્યાર સુધી બાળક ઘરની ચાર દિવાલોમાં પૂરાયેલો હતો, પરંતુ એને ઘરની અંદરના વાતાવરણમાં જ પડી રહેવાનું નથી, તેમાંથી બહાર પણ નીકળવાનું છે. શરીર તથા

મનના વિકાસ માટે ઠંડી હવા અને સૂર્યનાં પ્રકાશની જેટલી જરૂર છે, એટલી જરૂર બીજી કોઈ વસ્તુની નથી. આ ઉદ્દેશ્યથી બાળક માટે એક ધાર્મિક સંસ્કારનું વિધાન કર્યું છે, જેને લીધે તે ઠંડી અને તાજી હવા અને સૂર્યની પ્રાણશક્તિ આપનાર કિરણોનું સેવન કરી શકે. હજી તેનામાં એવી યોગ્યતા તો આવી નથી કે પોતે રમતો-દોડતો ફરે, તેથી એ વાતને માતા પિતાના ધાર્મિક કર્તવ્ય સાથે સાંકળી લીધી છે કે તેઓ ઘરની ચાર દીવાલોમાંથી તેને બહાર કાઢે અને શુદ્ધ વાયુ તથા તડકાનું સેવન કરાવે.

નિષ્ક્રમણ સંસ્કારનો સમય :

નિષ્ક્રમણ સંસ્કારના સમયના વિષયમાં ગોભિલ ગૃહ્યસૂત્રનો મત છે કે જન્મ પછી ત્રીજા શુકલ પક્ષની ત્રીજાનાં દિવસે નિષ્ક્રમણ સંસ્કાર કરવો જોઈએ. અર્થાત્ ચંદ્ર માસની દૃષ્ટિએ જન્મના બે માસ અને ત્રણ દિવસ પછી આ સંસ્કાર કરવો જોઈએ. પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્રના મત પ્રમાણે જન્મના ચોથા માસમાં આ સંસ્કાર થવો જોઈએ. આ બંનેમાં કોઈ મૂળભૂત ભેદ નથી. સાર એ છે કે જો બાળક કમજોર હોય તો ત્રણ માસ પછી અને હૃદયપુષ્ટ હોય તો બે માસ પછી તેને બહારની હવા અને સૂર્યના તડકામાં લાવવો લઈ જવો જોઈએ. એનાથી પહેલાં બાળકને બહાર લઈ જવામાં તેને ગરમી કે ઠંડી લાગી શકે છે.

આયુર્વેદનાં ગ્રંથોમાં નામકરણ પછી કુમારાગાર (કુમાર ભવન), બાળકોનાં વસ્ત્ર, બાળકોનાં રમકડાં, બાળકોનું રક્ષણ, બાળકોનું પાલન જેવા વિષયો પર જે પ્રકાશ પાડવામાં આવેલો છે તે બાળકના વિકાસની દૃષ્ટિથી ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. ત્યાં શારીર સ્થાનમાં લખ્યું છે :-

કુમાર ભવન :

મકાનના નિર્માણની કળાનો જાણકાર વાસ્તુ વિદ્યામાં કુશળ (એન્જનીયર) એવી વ્યક્તિ દ્વારા પ્રશસ્ત, સુંદર, જે સ્થાનમાં વધારે પવન ન આવતો હોય, પરન્તુ એક જગ્યાએથી વાયુ આવી શકતો હોય, જેમાં કૂતરા, હિંસક જંતુ, ઉંદર, મચ્છર વગેરે ન આવી શકે એવું પાકું મકાન બનાવવું જોઈએ. તે ઘરમાં નિયમપૂર્વક યથાયોગ્ય સ્થાને કૂટવા-દળવાનું સ્થાન, મળમૂત્ર- ત્યાગનાં સ્થાન અને સ્નાન-ઘર અને રસોઈ-ઘર જુદાં જુદાં હોવાં જોઈએ. એમાં ઋતુઓ પ્રમાણે સુખ-સુવિધા, ઋતુઓ પ્રમાણે બેસવું, સૂવું, પથારી વગેરે હોવાં જોઈએ. આ કુમાર ભવનમાં રક્ષણના બધા સાધનો, મંગળ કાર્ય, હોમ વગેરેનો સામાન હાજર રહેવો જોઈએ. એમાં પવિત્ર વિચારોવાળા વૃદ્ધ વૈદ્ય અને બાળક પ્રત્યે પ્રેમ રાખનાર મનુષ્યો પણ રહે. આ છે- કુમાર ભવન અર્થાત્ બાળકનું ઘર અને એમાંની વ્યવસ્થા જેમાં બાળકનું પાલન-પોષણ થવું જોઈએ.

કુમારનાં વસ્ત્ર :

પથારી, આસન, પથારીનાં વસ્ત્રો કોમળ, હળવાં, પવિત્ર, સુગન્ધિત હોવાં

જોઈએ. પરસેવો, મળ, મૂત્ર અને જૂ વગેરેથી બગડેલાં વસ્ત્રો કાઢી નાંખવા જોઈએ અને નવાં વાપરવાં જોઈએ. જો નવા ન હોય તો એ વસ્ત્રોને જ સારી રીતે ધોઈને ગૂંચળ, સરસવ, હીંગ, વચ, ચોરડુ વગેરેનો ધુમાડો દઈને સાફ કરીને, સૂકવીને વાપરવા લઈ શકાય.

કુમારનાં રમકડાં :

બાળકોનાં રમકડાં જાત જાતનાં મધુર અવાજ કરે તેવાં, દેખાવમાં સુંદર, હળવાં, આગળથી બુટાં, (અણી વગરનાં), મુખમાં ન જઈ શકે તેવાં, હાનિ ન કરે, જીવ ન લઈ લે તેવાં હોવાં જોઈએ.

કુમારનો માનસિક વિકાસ :

બાળકને ડરાવવો એ યોગ્ય નથી. કોઈપણ કારણથી તે રડે, ખાવાનું ન ખાય, બીજી બાજુ ધ્યાન આપે, તો તેને ડરાવવા માટે રાક્ષસ, પિશાચ, ભૂત, બાવા વગેરેના નામથી ડરાવવો ન જોઈએ.

૭. અન્નપ્રાશન સંસ્કાર

સંસ્કારોની શૃંખલામાં અન્નપ્રાશન એ સાતમો સંસ્કાર છે. અન્નપ્રાશનનો અર્થ છે - જીવનમાં પહેલી વખતે અન્ન ખાવું. બાળકને જન્મતાંની સાથે જ માતાનું દૂધ મળે છે, તે સમયે અન્નને ચાવવા માટે દાંત હોતા નથી અને અન્નને પચાવવાની શક્તિ પણ હોતી નથી. તે સમયે જે ભોજન તેના માટે સંભવ હોઈ શકે છે તેની વ્યવસ્થા પરમાત્માએ કરેલી છે.

આમ તો બધાં માતાપિતા ગમે ત્યારે બાળકનું દૂધ પીવાનું છોડાવીને તેને અન્ન ઉપર લઈ જાય છે પરંતુ એને નિયમમાં બાંધી દેવાનું કામ કેવળ વૈદિક સંસ્કૃતિમાં આ સોળ સંસ્કારોનો એક ભાગ બનાવીને કર્યું છે.

જ્યારે દાંત આવવા લાગે ત્યારે સમજી લેવું જોઈએ કે બાળકને માતાનું દૂધ છોડાવવાનો સમય પાકી ગયો છે. બાળકોનાં દાંત છટ્ટા માસથી આવવા શરૂ થાય છે. તેથી અન્નપ્રાશન સંસ્કારનો સમય પણ છટ્ટો માસ છે. પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્રમાં લખ્યું છે- 'ષષ્ટે માસે અન્ન પ્રાશનમ્' અર્થાત છટ્ટા માસમાં અન્નપ્રાશન સંસ્કાર થવો જોઈએ. કેટલીક ગરીબ માતાઓ લાડ પ્યારમાં છટ્ટા માસ પહેલાં જ બાળકને અન્ન ખવડાવવા લાગે છે. એનાથી બાળકની પાચન શક્તિ બગડી જાય છે. એવી રીતે કેટલીક માતાઓ દાંત આવી ગયા પછી પણ એને દૂધ પર જ રાખે છે. એમનો વિચાર એવો હોય છે કે બાળક જ્યાં સુધી દૂધ પીશે તેટલો જ સ્વસ્થ રહેશે. આ વાત પણ પ્રકૃતિની વિરુદ્ધ છે. દૂધ પર જ પોષણ પામનાર બાળક ઢીલું-પોચું થઈ જાય છે, એના શરીરનું ઘડતર ઢીલું રહે છે. આ બધી વાતોને ધ્યાનમાં રાખીને શાસ્ત્રકારોએ દૂધ છોડાવવાનો સમય

નક્કી કર્યો છે, જેથી અજાણતાં ન માતાને કે ન બાળકને હાનિ થાય.

શિશુને દૂધ છોડાવવાની રીત એ છે કે ૨૪ કલાકમાં જેટલી વખત માતા પોતાનું દૂધ પીવડાવે છે એમાંથી કેટલીક વખત ન પીવડાવે અને તેની જગ્યાએ બાટલીનું દૂધ પાય. આ રીતે કરવાથી ધીમે ધીમે બાળક ટેવાઈ જાય છે અને તેનું પેટ બગડતું નથી. નહિ તો એકદમ બહારનું દૂધ પાવાથી પેટમાં વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઉપરાંત એકદમ પોતાનું દૂધ બંધ કરવાથી માતાની છાતીમાં દૂધનો ભરાવો થવાથી દુઃખાવો પણ થઈ જાય છે. આ બન્ને દૃષ્ટિએ ધીમે ધીમે દૂધ છોડાવવું જોઈએ. એ માતા અને શિશુ બંને માટે લાભ કરનાર છે.

પહેલ વહેલાં જ્યારે માતાનું દૂધ બંધ કરવાનું હોય અને શિશુને બહારનું દૂધ અને અનાજ ઉપર લઈ જવાનું હોય તો માતાના દૂધની જગ્યાએ ગાયનું દૂધ પાવું જોઈએ. કારણકે માતા અને ગાયના દૂધમાં બીજા દૂધ કરતાં વધારે સમાનતા છે. આ દૂધ બનાવવા માટે ૧૫૦ મિ.લિ. ગાયના દૂધમાં ૬૦ મિ.લિ ઉકાળેલું પાણી એક ચમચી ખાંડ નાખીને બાળકને પાવું. એક સપ્તાહ સુધી આ ક્રમ ચલાવવો. બીજા સપ્તાહમાં એક વખતની જગ્યાએ બે વખત બહારનું દૂધ આપવું. ૬ વાગે માતાનું, ૧૦ વાગે ગાયનું, ૨ વાગે માતાનું, ૬ વાગે સાંજે ગાયનું, રાત્રે ૧૦ વાગે માતાનું— આ રીતે એક સપ્તાહ સુધી ક્રમ રાખવો. ત્રીજા સપ્તાહમાં બે વારની જગ્યાએ ત્રણ વખત બહારનું અને બે વખત માતાનું દૂધ આપવું. સવારે ૬ વાગે માતાનું પછી ૧૦, ૨, ૬ વાગે ગાયનું, રાત્રે ૧૦ વાગે માતાનું— આ રીતે ત્રીજા સપ્તાહનો ક્રમ રાખવો. ચોથા સપ્તાહમાં બપોરના ૨ વાગ્યાના ભોજનમાં દૂધની જગ્યાએ શાક-ભાજીનો રસ, થોડું દહીં, થોડું મધ, થોડો ભાત આપો. બાકીનો ક્રમ પૂર્વવત્ જાળવી રાખવો. પાંચમાં સપ્તાહમાં બે સમયે દૂધની જગ્યાએ રસ, શાક, દહીં, મધ વગેરે વધારી દેવાં. આવી રીતે બાળકને ધીરે ધીરે માતાનું દૂધ છોડાવીને અન્નના ભોજન ઉપર લઈ આવવું. એકદમ માતાનું દૂધ કે બહારનું દૂધ છોડાવીને અન્ન ઉપર લઈ જવાથી બાળકને પેટના રોગ થઈ શકે છે.

૮. ચૂડાકર્મ સંસ્કાર (બાબરી)

સંસ્કારોની શુંબલામાં ચૂડાકર્મ સંસ્કાર આઠમો સંસ્કાર છે. આને બીજા શબ્દોમાં પણ કહી શકાય છે. દાખલા તરીકે મુંડન-સંસ્કાર, ચૂડાકરણ, કેશ-વપન, ક્ષૌરકર્મ કે બાબરી ઉતારવી વગેરે. ચૂડાકર્મનો અર્થ છે- માથાના વાળ વિષેનું કર્મ. મુંડન સંસ્કાર જન્મથી ત્રીજા વર્ષ કે એક વર્ષની અંદર કરવો જોઈએ.

પહેલા અને ત્રીજા વર્ષનું કારણ એ છે કે - બાળકને છ-સાત માસની ઉંમરમાં દાંત આવવા લાગે છે, અને અઢીથી ત્રણ વર્ષ સુધી આવ્યા કરે છે. બાળકના દાંત બે

વખત આવે છે. પહેલાં દૂધિયા દાંત કહેવાય છે. એ પડી જાય પછી સ્થિર અને પાકા દાંત આવે છે. દૂધના દાંત ૨૦ હોય છે. એના પછીના પાકા દાંત ૩૨ હોય છે. એક વર્ષની ઉંમર થતા થતામાં આઠ દાંત આવી જાય છે. ચાર ઉપરના અને ચાર નીચેના. દોઢ વર્ષની ઉંમરમાં ૧૨ દાંત, દોઢ થી બે વર્ષમાં ૧૬ દાંત અને બે થી અઢી-ત્રણ વર્ષની ઉંમરે પહોંચતા પહોંચતા ૨૦ દાંત આવી જાય છે. એના આવ્યા પછી પ્રકૃતિ તરફથી આરામ આપવા માટે બીજા દાંત આવવા બંધ થઈ જાય છે, જેથી બાળકને સતત પીડા ન થયા કરે.

દાંત આવતી વખતે માથું ભારે થઈ જાય છે, ગરમ રહે છે, માથામાં દુઃખાવો થાય છે, પેઢામાં સોજો આવે છે, લાળ ટપક્યા કરે છે, ઝાડા થઈ જાય છે, લીલા-પીળા ઘણાં ઝાડા થાય છે, આંખો દુઃખવા આવે છે. બાળક ચીડિયું થઈ જાય છે. દાંતોનો ભારે પ્રભાવ માથા ઉપર પડે છે, તેથી માથાને હળવું અને ઠંડું રાખવા માટે માથા ઉપરથી વાળનો બોજો ઉતારી નાંખવો એ જ ચૂડાકર્મ-સંસ્કારનો ઉદ્દેશ્ય છે.

ત્રણ વર્ષ પછી ખોપરીનાં હાડકા જોડાઈ જાય છે. ત્યારે ગર્ભાવસ્થાના વાળને કાઢી નાખવાનો સમય થઈ જાય છે. ગર્ભાવસ્થાના વાળને - જે હજી સુધી ખોપરીનું અને ખોપરી દ્વારા મસ્તિષ્કનું રક્ષણ કરી રહ્યા હતા તેને અસ્તરાથી કઢાવી નાખવાનાં કારણો નીચે મુજબ છે.

(૧) મલિન વાળ કાઢી નાખવા :-

શિશુ જ્યારે ગર્ભમાં હોય છે, ત્યારથી જ તેના વાળ આવી જાય છે, અને તે મેલા પાણીમાં રહેતા હોય છે. આ મેલા વાળોને અસ્ત્રાથી સાફ કરી નાખવા જરૂરી છે. આટલા માટે જ મુંડન કરવામાં આવે છે. આ વાળ ત્યાં સુધી જ રાખવા યોગ્ય છે જ્યાં સુધી ખોપરીનાં હાડકાં જોડાઈ ન જાય. ત્રીજા વર્ષ સુધીમાં એ હાડકાં સંધાઈ જાય છે. તેથી પછી આ મેલા વાળ રાખવામાં કોઈ લાભ નથી.

(૨) માથાની ખંજવાળ અને દરાજ વગેરે :-

માથા ઉપર વાળ હોવાથી બાળકના માથામાં ખંજવાળ, જૂ અને દરાજ વગેરે થઈ જાય છે. આ રોગોથી બાળકને બચાવી રાખવા માટે વાળ કઢાવી નાખવા યોગ્ય છે. આ વાળ નીકળી જવાથી બાળકનું માથું સહેલાઈથી ચોખ્ખું રાખી શકાય છે.

(૩) માથું ભારે રહેવું વગેરે :-

વાળને લીધે માથું ભારે ભારે લાગે છે, જેનાથી બાળકને માથામાં ગરમી, દુખાવો વગેરે થાય છે. તેથી પણ વાળ કાઢી નાખવા યોગ્ય છે.

(૪) નવા વાળ આવવામાં મદદરૂપ :-

વાળ જેટલા કપાય, તેટલા જ પોષણ પામેલા નવા વાળ આવે છે. માથા ઉપર અસ્તરો બે-ત્રણ વખત ફરી જાય તો વાળના મૂળ મજબૂત થઈ જાય છે. અને

નવા વાળ લાંબા મજબૂત થવામાં મદદ થાય છે.

૯. કર્ણવેધ સંસ્કાર

સંસ્કારોની આ શૃંખલામાં કર્ણવેધ નવમો સંસ્કાર છે. કર્ણવેધનો અર્થ છે- કાનને વીંધવું તેમાં કાણું પાડવું.

સુશ્રુતમાં લખ્યું છે- ‘રક્ષાભૂષણનિમિત્તં બાલસ્ય કર્ણો વિધ્યેતે’ અર્થાત્ બાળકના કાન બે ઉદ્દેશ્યથી વીંધવામાં આવે છે. એક ઉદ્દેશ્ય છે બાળકનું રક્ષણ, બીજો ઉદ્દેશ્ય છે બાળકના કાનમાં ઘરેણાં પહેરાવાય.

સુશ્રુતે કહ્યું છે કે કર્ણવેધથી બાળકનું રક્ષણ થાય છે. રક્ષણ કેવી રીતે થાય છે? એ વિચારવાનું છે. અનેક વ્યક્તિઓનો અનુભવ છે કે કાનમાં કાણું પાડવાથી કોઈ એવી નસ વીંધાય છે, જેનો સંબંધ આંતરડા સાથે છે. આ નસના વીંધાઈ જવાથી આંત્રવૃદ્ધિ (હર્નિયા) થતો નથી. જ્યારે બાળક પેદા થાય છે, ત્યારે તેના અંડકોશ થેલીમાં ઉતરતાં નથી. તે પેટમાં આંતરડાની નીચે પડેલા હોય છે. પછી એક છિદ્રમાંથી થઈને તે થેલીમાં નીચે ઉતરી આવે છે. આ બે છિદ્રોમાંથી જો આંતરડાનો થોડો ભાગ ઉતરી જાય તો તે એક પ્રકારનો રોગ - આંત્રવૃદ્ધિ કે હર્નિયા કહેવાય છે.

આજે આ કામ સોની કે કોઈ પણ વ્યક્તિ જે આ કામમાં નિપુણ હોય તે કરી આપે છે. પરંતુ સુશ્રુતમાં લખ્યું છે- ‘ભિષક્ વામહસ્તેનાકૃષ્ય કર્ણં દેવકૃતે છિદ્રે આદિત્યકરાવભાસ્વિતે શનૈઃ શનૈઃ ઋજુ વિદ્ધયેત્’ - વૈદ્ય પોતાના ડાબા હાથથી કાનને ખેંચીને જુએ, જ્યાં સૂર્યના કિરણો ચળકે, ત્યાં ત્યાં દેવકૃત છિદ્રમાં ધીરે ધીરે સીધું વીંધે. આનાથી એમ લાગે છે કે કાનને વીંધવાનું કામ ગમે તેનું નથી, પરંતુ વૈદ્યનું છે. કારણ કે કાનમાં કઈ જગ્યાએ છિદ્ર પાડવાનું છે તે ચિકિત્સક જ જાણી શકે.

૧૦. ઉપનયન સંસ્કાર (યજ્ઞોપવીત)

ઉપનયન સંસ્કારમાં મુખ્ય કર્મ યજ્ઞોપવીત પહેરવાનું (ધારણ કરવાનું) છે. ગૃહ્ય સુત્રો પ્રમાણે બ્રાહ્મણ બાળકને આઠમા વર્ષે, ક્ષત્રિય બાળકને અગ્યારમા વર્ષે અને વૈશ્યના બાળકને બારમા વર્ષે યજ્ઞોપવીત આપવાનું વિધાન છે.

ઉપનયન સંસ્કારનો અભિપ્રાય એ છે કે અત્યાર સુધી માતા-પિતા પોતાના પરિશ્રમથી બાળકના જીવન ઉપર એવા સંસ્કાર પાડતા હતા, જેનાથી તે આ જન્મના સંસ્કારોને લીધે નવો માનવ બની શકે. હવે માતા-પિતા તેને આચાર્યની પાસે લાવવાનો પ્રારંભ કરે છે, જેથી આચાર્ય, જેનું કામ જ બાળકને નવું જીવન આપવાનું છે, તેમને નવા બીબામાં ઢાળવાનું છે, તે બાળકના જીવનને તેની પ્રવૃત્તિઓ પ્રમાણે નવી દિશા આપી શકે.

યજ્ઞોપવીતમાં ત્રણ તારવાળું એક સૂત્ર બાળકના શરીર ઉપર પહેરાવવામાં આવતું હતું. આ ત્રણ તારવાળા સૂત્રને “યજ્ઞસૂત્ર” અથવા “યજ્ઞોપવીત” કહેવામાં આવતું હતું. એને ધારણ કરવાનો અભિપ્રાય એ હતો કે હવે આ બાળક ભણવા લાગ્યો છે. જેવી રીતે આજના સમયમાં શાળામાં દાખલ થતી વખતે રજિસ્ટરમાં તેનું નામ લખાય છે તેવી જ રીતે કોઈ સમયે વિદ્યાભ્યાસ શરૂ કરવાની નિશાની “યજ્ઞોપવીત” હતી. જે દેશમાં આ સંસ્કાર પ્રચલિત હતો તે દેશમાં ભણવા વગરનો વ્યક્તિ કોણ રહી શકે? દરેક બાળકનો યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર કરવો પડતો હતો. જે બાળકનો આ સંસ્કાર થતો ન હતો, તેને આજુબાજુવાળા પાડોશીઓ, સગાઓ પૂછી શકતા હતા કે તમારા બાળકનો આ સંસ્કાર શા માટે નથી થયો? કેટલાક લોકોનું તો એમ કહેવું છે કે પ્રારંભમાં યજ્ઞોપવીત કપડાની ઉપર પહેરવામાં આવતું હતું, જેને બધા જોઈ શકે. અને એને જોઈને કોઈપણ આ અનુમાન કરી શકે કે આ બાળક કોઈ ગુરુ પાસે ભણવા જાય છે.

યજ્ઞોપવીતમાં ત્રણ તાર હોય છે જે ક્રમ અનુસાર ત્રણ પ્રકારના દેવા (ઋણ)ને દર્શાવે છે : (૧) ઋષિઋણ, (૨) પિતૃઋણ અને (૩) દેવઋણ. પહેલું ઋણ બ્રહ્મચર્યપૂર્વક વેદવિદ્યા ભણવાથી, બીજું ઋણ ધર્મ પ્રમાણે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરી સંતાનની ઉત્પત્તિથી અને ત્રીજું ઋણ ગૃહસ્થનો ત્યાગ કરી દેશ-સેવા માટે પોતાને તૈયાર કરવાથી પૂરાય છે. તેથી આ ત્રણે ઋણ બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ અને વાનપ્રસ્થ— આ ત્રણ આશ્રમોના સૂચક છે. એ જ કારણને લીધે જ્યારે વ્યક્તિ આ ત્રણ ઋણોમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે, ત્રણે આશ્રમોને કૂદી જાય છે ત્યારે વિધાન અનુસાર યજ્ઞની અગ્નિમાં આ યજ્ઞોપવીત સૂત્રને પધરાવી દે છે પછી એને ફરી ધારણ કરતો નથી, અને સંન્યાસ આશ્રમમાં પ્રવેશ પામી જાય છે.

ઋષિઋણ :-

સમાજમાં ઋષિ લોકોએ જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનો પરિચય પ્રાપ્ત કરીને આપણને જ્ઞાન આપ્યું. જો તેમની પાસે જ્ઞાન ન હોત, તો આપણે કેવળ મૂર્ખ જ રહી જાત. જેવી રીતે તે લોકોએ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તે જ્ઞાન આપણા સુધી પહોંચાડ્યું, તેવી રીતે આપણે પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને સમાજમાં આગળ-પાછળ જ્ઞાન-ગંગા વહેતી રહે તેની વ્યવસ્થા કરીએ - આ વાતને યજ્ઞોપવીતનો એક તાર આપણને યાદ કરાવતો રહે છે. જ્યારે આપણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા રહીએ છીએ ત્યારે ઋષિઓ દ્વારા આપણા ઉપર નાખેલા ઋણને યાદ કરતા રહીએ છીએ. આ કાર્ય બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં જ થાય છે. તેથી બ્રહ્મચર્યાશ્રમ આપણને ઋષિઋણથી મુક્ત થવાની વાત યાદ કરાવે છે.

પિતૃઋણ :-

આપણા માતા-પિતાએ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ સમાપ્ત કરીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો અને આપણને જન્મ આપ્યો. જો તેઓ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ ન કરત તો આપણો

જન્મ કેવી રીતે થયો હોત ? એવી રીતે આપણે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પૂર્ણ કરીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરી સમાજને ઉત્તમ સંતતિ પ્રદાન કરીએ, જેથી સમાજમાં પિતાથી પુત્ર, પુત્રથી પૌત્ર અને આ રીતે પ્રવાહ ચાલુ રહે. જ્યારે આપણે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પૂર્ણ કરીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરતા હોઈએ છીએ છીએ ત્યારે આપણાં માતા-પિતા દ્વારા આપણી ઉપર મૂકેલા પિતૃઋણને યાદ કરતા હોઈએ છીએ. આ કાર્ય ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ થાય છે. તેથી યજ્ઞોપવીતનો બીજો તાર આપણને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરીને પિતૃઋણથી મુક્ત થવાનું યાદ કરાવે છે.

દેવબ્રહ્મણ :-

આશ્રમજીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય સકામતાથી નિષ્કામતા તરફ આગળ વધવાનો છે. આપણે સંસારમાં ધંધા-રોજગારમાં એટલા બધા ફસાએલા રહીએ છીએ કે તેનો મોહ આપણને બાંધી રાખે છે. છેલ્લે તો આ બધી મોહમાયામાથી છૂટવાનું જ છે. આપણા દેશ તથા સમાજના વડીલોએ જીવનમાં પ્રવેશ કરીને, તેના બંધનોને છિન્ન ભિન્ન કરીને તેમાંથી બહાર જવાનો તથા પોતાને સ્વતંત્ર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તેઓએ ગૃહસ્થમાં પ્રવેશ કરીને ગૃહસ્થનો ત્યાગ કર્યો, વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં પગ મૂક્યો, આ જ પ્રમાણે ગૃહસ્થાશ્રમ પૂરો કરી આપણે પણ સમાજનું ભલું કરવા, તેની સેવા માટે વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં પ્રવેશ કરીએ, ગૃહસ્થમાં જ ફસાયેલા ન રહીએ. આ વાતની યાદ અપાવવા માટે યજ્ઞોપવીતનો ત્રીજો તાર આપણને સમાજના દિવ્ય પુરુષો દ્વારા આપણા ઉપર કરેલા ઋણની યાદ અપાવતો રહે છે.

૧૧. વેદારંભ સંસ્કાર

ઉપનયન સંસ્કારની સાથે સાથે એક બીજો સંસ્કાર છે, જેનું નામ વેદારંભ સંસ્કાર છે. જેનો અર્થ છે-વેદોનું ભણતર પ્રારંભ કરવાનો સંસ્કાર. આ સંસ્કારના સમયે બાળકને કહેવામાં આવતું હતું — “આજથી તું બ્રહ્મચારી છે. શુદ્ધ રહેવા માટે પાણીનો યોગ્ય પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરતો રહેજે. નવરો બેસીશ નહિ, કામમાં જ લાગી રહેવું. આળસું થઈશ નહિ, દિવસે સૂઈશ નહિ, આચાર્યના શાસનમાં રહીને વિદ્યાભ્યાસ કરજે, આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરતો નહિ. એક એક વેદનો ૧૨- ૧૨ વર્ષ સુધી અભ્યાસ કરીને ૪૮ વર્ષ સુધી વિદ્યાભ્યાસ કરવાને પોતાનું લક્ષ્ય બનાવજે. આચાર્ય પણ જો અયોગ્ય વાત કહે તો માનતો નહિ. ક્રોધ અને અસત્યનો ત્યાગ કરજે. આઠ પ્રકારના મૈથુન તરફ ધ્યાન જવા દેતો નહિ. કઠણ ભૂમિ ઉપર સૂવાનું રાખજે. ગાવું-વગાડવું, તેલ લગાવવું એ બધું તારા માટે નથી કોઈપણ બાબતમાં અતિશયતા કરતો નહિ— અતિ સ્નાન, અતિ ભોજન, અતિ નિંદ્રા, અતિ જાગરણ, નિંદા, લોભ, મોહ, ભય, શોક ત્યજી દેવાં. રાત્રિના ચોથા પહોરમાં જાગીને, શૌચથી નિવૃત્ત થઈને દાતણ કરવું, પછી

સ્નાન સંધ્યા, ઈશ્વર-સ્તુતિ, પ્રાર્થના, ઉપાસના અને યોગાભ્યાસ કરવાં. હજામત કરાવીશ નહિ. માંસ, લુખ્મું ભોજન અને દારૂ પીવો નહિ. બળદ, ઘોડા, હાથી, ઊંટની સવારી કરવી નહિ. શહેરમાં રહેવું નહિ. જોડા અને છત્રીનો ઉપયોગ કરવો નહિ. ઈચ્છા વગર કે ઈચ્છાપૂર્વક કદી વીર્ય સ્ખલન થવા દેવા નહિ, વીર્યનું રક્ષણ કરીને ઊર્ધ્વરેતા બનવું. તેલ માલિશ, ઉબટન, અતિ ખાટું, અતિ તીખું, ક્ષાર, કડવું, લવણ અને રેચક પદાર્થોનું સેવન આદિ કરવું નહિ. આહાર-વિહારની સીમામાં રહીને નિત્ય વિદ્યા ગ્રહણ કરવા પ્રયત્ન કરતા રહેવું. સુશીલ બનવું. ઓછું બોલવું, સભ્યતા શીખવી, મેખલા અને દંડ ધારણ, ભિક્ષાયરણ, અગ્નિહોત્ર, સ્નાન, સંધ્યોપાસના, આચાર્ય પ્રત્યે પ્રિય આચરણ, સાયં-પ્રાતઃ આચાર્યને નમસ્કાર, વિદ્યા સંચય, ઈન્દ્રિય સંચય, આ તારાં નિત્યનાં કામો છે.” આ ઉપદેશ શું છે, વૈદિક સંસ્કૃતિનો સાર છે. જે રીતે આજે આપણા વિદ્યાર્થીઓના જીવનમાં વિલાસિતા વધી રહી છે, અને તે વિલાસિતાનો દંડ આપણો સમાજ ભોગવી રહ્યો છે, તે બધું જોતાં તે ઋષિઓના ચરણોમાં માથું એકદમ નમી જાય છે જેમણે વિદ્યાર્થીઓ આગળ વિદ્યા ભણવાની શરૂઆતના દિવસોમાં જ આ બધા આદર્શો મૂક્યા હતા. આજનું બાળક ગલી અને ફળિયાના બીજા સાથીઓ પાસેથી કેવું આચરણ શીખતો હશે ? વૈદિક સંસ્કૃતિમાં ગુરુનું કામ કેવળ વિદ્યા ભણાવવાનું જ ન હતું, પરંતુ સદાચારી વ્યક્તિ બનાવવાનું પણ હતું.

૧૨. સમાવર્તન સંસ્કાર :

સમાવર્તન સંસ્કાર એટલે બ્રહ્મચર્યવ્રત, સાંગોપાંગ વેદવિદ્યા, ઉત્તમ શિક્ષણ અને પદાર્થ વિજ્ઞાનને સંપૂર્ણ રીતે પ્રાપ્ત કરીને વિવાહના વિધાનપૂર્વક ગૃહસ્થાશ્રમ ગ્રહણ કરવા માટે વિદ્યાલયને છોડીને ઘર તરફ આવવું.

જ્યારે બાળક બ્રહ્મચર્યપૂર્વક ગુરુકુળમાં વિદ્યા ભણીને ઘરે પાછો ફરતો હતો, ત્યારે આચાર્ય તેને નીચે મુજબ ઉપદેશ આપીને વિદાય આપતા હતા. સત્યં વદ — હવે તું આશ્રમના નાના સંસારને ત્યજીને સમાજરૂપી મોટા સંસારમાં પ્રવેશ કરવા માટે જઈ રહ્યો છે. ત્યાં તને લોકો કહેશે કે - દુનિયાનો વ્યવહાર તમારા ગુરુકુળના નિયમો પ્રમાણે ચાલતો નથી. તેઓ કહેશે કે તમે ગુરુકુળમાં દરેક બાબતમાં સાચું બોલવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, અહીં અસત્ય પણ ચાલે છે. દરેક વાતમાં સત્ય ઉપર અડગ રહેશો તો મુસીબતમાં ફસાઈ જશો. પરંતુ યાદ રાખજો કે અસત્ય ત્યાં સુધી જ ચાલશે, જ્યાં સુધી લોકો અસત્યને પણ સત્ય માનશે. ખોટો સિક્કો ત્યાં સુધી જ ચાલે છે જ્યાં સુધી તેને ખરો માનવામાં આવે છે. ઉપર ઉપરથી તને દેખાશે કે અસત્ય ચાલી રહ્યું છે. પરંતુ ઊંડાણમાં જશો તો ખબર પડશે કે અસત્યની આવરદા ટૂંકી છે, સત્યની આયુ અનંત છે.

ધર્મ ચર — આચાર્યનો બીજો ઉપદેશ એ છે કે ધર્મ પ્રમાણે આચરણ કરવું. સમાજમાં કેવી રીતે રહેવું જોઈએ, કેવો વ્યવહાર, છેવટે વ્યક્તિ, સમાજ તથા દેશના હિતમાં છે, આ દૃષ્ટિથી પોતાના જીવનમાં ધર્મનું પાલન કરવું.

જે નિયમોથી સમાજ ધારણ થાય છે, જે નિયમોના આધારે સમાજ ટકેલ છે, તે ધર્મ છે. 'વેદ'માં તે નિયમોના આચાર વ્યવહારનું વર્ણન છે, જેનું પાલન કરવાથી સમાજ ટકી રહે છે, સ્થિર રહે છે, જેનું ઉલ્લંઘન કરવાથી સમાજ છિન્ન-ભિન્ન થઈ જાય છે.

સ્વાધ્યાયાન્મા પ્રમદ: :- સ્વાધ્યાયના બે અર્થ છે. એક ઉત્તમ ગ્રંથોનું અધ્યયન જેનાથી મૌલિક, માનસિક તથા આત્મિક ઉન્નતિ થાય. બીજો અર્થ 'સ્વ' એટલે કે પોતાની જાતનું અધ્યયન.

આપણે સંસારમાં શા માટે આવ્યા ? અહીં શું કરવાનું છે? જીવનને કેવી રીતે સાર્થક બનાવવું છે? આ બધું ઉચ્ચ કોટિના ગ્રંથોના સ્વાધ્યાય વગર સમજી શકાતું નથી, તેથી સ્વાધ્યાયમાં કદી પ્રમાદ કરતો નહિ.

એની સાથે-સાથે 'સ્વાધ્યાય'ના પોતાના અધ્યયનના ભાવને પણ ભૂલાવી દઈશ નહિ. મનુષ્યની સૌથી મોટી મુશ્કેલી એ છે કે તે દુનિયાભરમાં બધું જ શોધતો ફરે છે, પરંતુ પોતાનું જ સરનામું ભૂલી જાય છે. બીજાના ઘરોમાં જોયા કરે છે, પોતાની અંદર જોતો નથી. હું કોણ છું? મારી ચાલ-ચલગત કેવી છે? મેં આખો દિવસ શું કર્યું જે ના કરવું જોઈતું હતું, શું ના કર્યું જે કરવું જોઈતું હતું — આ બધી વાત તો એકાન્તમાં બેસીને પોતાની સાથે વાતો કરવાથી ખબર પડશે. આચાર્ય સ્નાતકને ઉપદેશ આપતી વખતે કહે છે 'ઉત્તમ ગ્રંથોનો સ્વાધ્યાય કરજે. અને સાથે સાથે પોતાની અંદર ડોકિયું કરીને પોતાની જાતને પણ જોજે. આથી તું પથ-ભ્રષ્ટ નહિ થાય.'

આચાર્યાય પ્રિયં ધનમાહૃત્ય પ્રજાતન્તું મા વ્યવચ્છેત્સી: :-

આચાર્ય સ્નાતકને સંબોધીને કહે છે કે આચાર્યને જે ધન પ્રિય છે તે લાવીને આપજે. આચાર્ય માટે તો તેના શિષ્યો તેની પ્રજા છે. આ સંબંધને તોડી નાખીશ નહિ. આચાર્યનું પ્રિય ધન રૂપિયા પૈસા નથી, આચાર્યનું ધન તેના શિષ્યો છે, તે જ એની પ્રજા છે. તેના સંતાન છે. જેવી રીતે તું અધ્યયન માટે આવ્યો, તેવી રીતે તારા બીજા સગાસંબંધીઓ, તારા પુત્ર-પૌત્રો પણ આચાર્યની પાસે વિદ્યા ભણવા માટે આવતા રહે.

શ્રદ્ધયા દેયમ્, અશ્રદ્ધયા દેયમ્ — તું જ્યારે ધન-સંપત્તિ કમાવા લાગે ત્યારે જે કામમાં શ્રદ્ધા હોય, તેમાં યથાશક્તિ દાન આપજે. શ્રદ્ધા ન પણ હોય તો પણ દાન આપજે, બની શકે કે તને જે કામમાં શ્રદ્ધા ન હોય તે કાર્ય પણ મહાન હોય. આ સિવાય ધન-સંપત્તિ શું છે અને કોની છે? ધનને ત્યારે જ ધન કહી શકાય છે જ્યારે તે કંઈ કામ આવતું હોય. નહિ તો ઈંટ-પથ્થર અને ધન એક સરખા જ છે. જ્યાં સુધી ધન

વડે કોઈ કામ નથી લેવાતું, ત્યાં સુધી તે ધન નથી કહેવાતું. પોતાના કામમાં આવ્યા પછી જે વધે તેને શ્રદ્ધાથી કે અશ્રદ્ધાથી-કોઈ પણ રીતે- આપજે. આપવાથી જ ધનનું ધનપણું છે.

બ્રહ્મચર્યની અવધિ - વસુ, રુદ્ર, આદિત્ય :- વસુ-બ્રહ્મચારી ૨૪ વર્ષની આયુ સુધી બ્રહ્મચારી રહે છે, રુદ્ર-બ્રહ્મચારી ૩૬ વર્ષ સુધી અને આદિત્ય-બ્રહ્મચારી ૪૮ વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે. જો કોઈ આજન્મ બ્રહ્મચારી રહેવા માંગતો હોય તો તે આજન્મ બ્રહ્મચારી રહી શકે છે, પરંતુ તેને માટે વ્યક્તિએ પૂર્ણ વિદ્યાન, જિતેન્દ્રિય યોગી થવું જરૂરી છે, કારણ કે ઋષિ દયાનંદના શબ્દોમાં કામના વેગને રોકવો અને ઈન્દ્રિયોને વશમાં રાખવી એ ઘણું અઘરું કામ છે.

૧૩. વિવાહ (લગ્ન) સંસ્કાર

વિવાહ તેને કહે છે જેમાં સ્ત્રી અને પુરુષનો સંબંધ પૂર્ણ બ્રહ્મચર્યવ્રત, વિદ્યાનું બળ મેળવીને અને બધી રીતે શુભ ગુણ-કર્મ-સ્વભાવમાં સમાન, પરસ્પર પ્રેમયુક્ત થઈને, સંતાનોત્પત્તિ અને પોતપોતાના વર્ણાશ્રમ ધર્મ પ્રમાણે ઉત્તમ કાર્યો કરવા માટે થાય છે.

જેટલા દૂર દેશમાં વિવાહ થશે, તેટલો જ તેઓને વધુ લાભ થશે. પોતાના જ ગોત્ર કે ભાઈ બહેનોમાં પરસ્પર વિવાહ કેમ નથી થતા? તેમાં એક દોષ એ છે કે એમનાં લગ્ન થવામાં પ્રીતિ કદી નહીં થાય. કારણ કે જેટલી પ્રીતિ પરોક્ષ પદાર્થમાં થાય છે, એટલી પ્રત્યક્ષમાં નથી થતી. અને બાળપણના ગુણદોષો પણ જાણતા હોય છે અને ભય-સંકોચ પણ અધિક હોતા નથી. બીજો દોષ એ છે કે જ્યાં સુધી દૂરના એકબીજાના કુળની સાથે સંબંધ થતો નથી ત્યાં સુધી શરીર વગેરેની પુષ્ટિ પણ પૂર્ણ થતી નથી. ત્રીજો દોષ એ છે કે જે દૂરના સંબંધ હોવાથી પરસ્પર પ્રીતિ, ઉન્નતિ અને ઐશ્વર્ય વધે છે, તે નિકટમાં નથી થતું.

લગ્ન પહેલાં વર-વધૂ એકબીજાના ગુણ-કર્મ-સ્વભાવની પરીક્ષા આ પ્રમાણે કરે.

બંનેના સ્વભાવ સરખા, સમાન બુદ્ધિ, સમાન આચાર, રૂપ વગેરે ગુણો સમાન, અહિંસકતા, સત્ય-મધુર બોલવું, કૃતજ્ઞતા, દયાળુતા, નિર્લોભતા, દેશ-સુધાર, વિદ્યાગ્રહણ, સત્ય ઉપદેશ કરવામાં નિર્ભયતા, ઉત્સાહ, અહંકાર-મત્સર-ઈર્ષ્યા-કામ-ક્રોધ-કપટ-દ્વૈત-ચોરી-મઘ-માંસાહાર વગેરે દોષોનો ત્યાગ, ગૃહકાર્યોમાં અતિ કુશળતા હોય. વરના શરીરથી સ્ત્રીનું શરીર પાતળું અને વરના ખભા સુધી સ્ત્રીની ઊંચાઈ હોવી જોઈએ. પછી અંદરની પરીક્ષા સ્ત્રી-પુરુષ પરસ્પર વાતો કરીને સમજી લે. જો કન્યા માતાના કુળની છ પેઢીઓમાં આવતી ન હોય અને પિતાના ગોત્રની ન હોય, તો તે

કન્યા જોડે લગ્ન કરવાં યોગ્ય છે.

સોળમા વર્ષથી ચોવીસમા વર્ષ સુધી કન્યા, અને પચ્ચીસમા વર્ષથી અડતાળીસમા વર્ષ સુધી પુરુષ માટે લગ્નનો સમય ઉત્તમ છે. એમાં જો સોળ અને પચ્ચીસમા વર્ષ લગ્ન કરે તે નિકૃષ્ટ, ૧૮-૨૦ની સ્ત્રી અને ૩૦-૩૫ કે ૪૦ના પુરુષના લગ્ન મધ્યમ, ૨૪ વર્ષની સ્ત્રી અને ૪૮ વર્ષના પુરુષના લગ્ન ઉત્તમ છે. જે દેશમાં આવી રીતે જ લગ્નની શ્રેષ્ઠ વિધિ અને બ્રહ્મચર્ય, વિદ્યાભ્યાસ અધિક હોય છે તે દેશ સુખી અને જે દેશમાં બ્રહ્મચર્ય વિદ્યાગ્રહણ વગર બાલ્યાવસ્થામાં અને અયોગ્યોમાં વિવાહ થાય છે, તે દેશ દુઃખમાં ડૂબી જાય છે. કારણ કે બ્રહ્મચર્ય વિદ્યા ભણીને લગ્નના સુધારથી જ બધી વાતોમાં સુધાર અને બગડવાથી બધી બાબતોમાં બગાડ થઈ જાય છે.

ભલેને છોકરા છોકરીઓ જીવનભર કુંવારા રહે પરંતુ અસમાન અર્થાત્ પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણ-કર્મ-સ્વભાવવાળાનાં લગ્ન ન જ થવાં જોઈએ. આનાથી સિદ્ધ થયું કે ના પહેલાં બતાવેલ સમય પૂર્વ કે ના ગુણ અસમાન હોય તેવા લગ્ન થવાં જોઈએ.

લગ્ન છોકરા-છોકરીને આધીન હોવાં ઉત્તમ છે. જો માતા-પિતા લગ્ન કરવાનું ગોઠવે તો પણ, છોકરા-છોકરીની પ્રસન્નતા વગર ન થવાં જોઈએ. કારણ કે એક બીજાની પ્રસન્નતાથી લગ્ન થવામાં વિરોધ ઘણો ઓછો હોય છે. અને સંતાન ઉત્તમ થાય છે. અપ્રસન્નતાવાળા લગ્નમાં હંમેશાં કલેશ જ થાય છે. લગ્નમાં મુખ્ય પ્રયોજન વર અને કન્યાનું હોય છે, માતા-પિતાનું નહિ, કારણ કે જો એમનામાં પરસ્પર પ્રસન્નતા રહે તો તેમને જ સુખ, અને વિરોધ રહે તો તેમને જ દુઃખ થાય છે.

જેવી સ્વયંવરની પ્રથા આર્યાવર્તમાં પરંપરાથી ચાલી આવે છે, તે જ લગ્ન ઉત્તમ છે. જ્યારે સ્ત્રી-પુરુષ લગ્ન કરવા ઈચ્છે ત્યારે વિદ્યા, વિનય, શીલ, રૂપ, આયુ, બળ, કુળ, શરીરનું પરિમાણ આદિ યથાયોગ્ય હોવાં જોઈએ. જ્યાં સુધી આ બધાનો મેળ હોતો નથી ત્યાં સુધી લગ્નમાં કંઈ પણ સુખ હોતું નથી, અને ના બાળપણમાં લગ્ન કરવાથી કાંઈ સુખ મળે છે.

૧૪. વાનપ્રસ્થ સંસ્કાર

વાનપ્રસ્થ સંસ્કાર તેને કહે છે કે જે લગ્નથી સંતાન ઉત્પન્ન કરીને, પુત્ર પણ પૂર્ણ બ્રહ્મચર્યપૂર્વક લગ્ન કરે અને પુત્રને પણ એક સંતાન થઈ જાય અર્થાત્ જ્યારે પુત્રને ત્યાં પણ પુત્ર થઈ જાય ત્યારે તે પુરુષ વાનપ્રસ્થ અર્થાત્ વનમાં જઈને તપ અને સ્વાધ્યાયનું જીવન પસાર કરે. ગૃહસ્થોએ જ્યારે તેમની ચામડી ઢીલી-કરચલીવાળી અને વાળ સફેદ થઈ જાય, અને પુત્રને પણ પુત્ર થઈ જાય, ત્યારે વનમાં આશ્રય લેવો જોઈએ.

વાનપ્રસ્થાશ્રમનો સમય ૫૦ની ઉંમર પછીનો છે. જ્યારે પુત્રને ત્યાં પણ પુત્ર

થઈ જાય ત્યારે પોતાની સ્ત્રી, પુત્ર, ભાઈ, બંધુ, પુત્રવધૂ વગેરેને ગૃહાશ્રમ માટે શિખામણ આપીને વન તરફ યાત્રાની તૈયારી કરવી જોઈએ. જો પત્ની સાથે આવે તો લઈ જવી, નહિ તો મોટા પુત્રને સોંપીને એની સેવા બરાબર કરવા કહેતા જવું. અને પોતાની પત્નીને સમજાવી દેવું કે તારે પુત્ર વગેરેને ધર્મના માર્ગે ચાલવા માટે અને અધર્મથી દૂર રહેવા માટે શિખામણ આપતા રહેવું.

આજે આપણે ગૃહસ્થ જીવનમાં એવી રીતે ફસાયેલા છીએ કે એમાંથી છૂટા થતી વખતે દુઃખ થાય છે. મોટા ભાગે લોકો એમાં જ રહીને પોતાનું જીવન સમાપ્ત કરી દે છે. જે કોઈએ “આશ્રમ” શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો હતો, તેણે ખાસ હેતુથી આ શબ્દનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. ગૃહસ્થ એક ‘આશ્રમ’ છે, એક મંજિલ છે, એક પડાવ છે. વૈદિક કાળના ઋષિઓએ જીવનને એક યાત્રા માની હતી. અને તે યાત્રામાં ચાર પડાવ ગણ્યા હતા. યાત્રામાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પહેલો પડાવ માનવામાં આવ્યો હતો, ત્યાર પછી ગૃહસ્થની યાત્રા હતી, પરંતુ એના પછી એક બીજો પડાવ આવતો હતો, ગૃહસ્થી ગૃહસ્થને છોડીને આગળ નીકળી જતો હતો. આજે આપણે ‘આશ્રમ’ શબ્દનો આ ભાવ ભૂલી ગયા છીએ. ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યા પછી એમાંથી નીકળવાનું નામ જ લેતા નથી. આપણે ગૃહસ્થાશ્રમમાં એવા દટાઈ જઈએ છીએ, જાણે કે આપણે અનંતકાળ સુધી જીવવાનું હોય. જિંદગીનો વીમો ૩૦-૩૫ વર્ષનો હોય છે, પરંતુ આપણે તો મનમાં એવો વીમો માનેલો છે, જાણે કે કદી મરવાનું જ નથી. ગૃહસ્થીમાં પડીને આપણે ભૂલી જઈએ છીએ કે આપણે આમાંથી નીકળવાનું પણ છે. આમ તો જે અહીં આવ્યો છે, તેને જવાનું પણ છે જ, પરંતુ ગૃહસ્થ એક એવો ચકાવો છે જેમાં અભિમન્યુની જેમ મનુષ્ય પ્રવેશ તો કરી લે છે, પરંતુ એમાંથી નીકળવાનું ભૂલી જાય છે. આપણે છેલ્લા સમય સુધી સંસારની ચિંતા કર્યા કરીએ છીએ. વૈદિક સંસ્કૃતિને માનનારા ૫૦ વર્ષની ઉંમરમાં ઘર-ગૃહસ્થીનો ભાર બાળકો ઉપર છોડી જીવનયાત્રામાં આગળના માર્ગે ચાલી નીકળતા હતા, આજે એવું કરતા નથી. ધર્મશાળાનો નિયમ હોય છે કે તેમાં ૫ કે ૭ દિવસ રહેવાની આજ્ઞા હોય છે. જે ધર્મશાળામાં આનાથી વધારે રોકાય છે, તેને ધર્મશાળાનો અધિકારી પ્રથમ તો ઈશારાથી સમજાવે છે, જો કોઈ ઈશારાને નથી સમજતો તો તેને સ્પષ્ટ કહી દેવાય છે, અને આટલું કરવા છતાં પણ કોઈ ન માને તો તેનો સામાન ઉઠાવીને બહાર ફેંકાવી દે છે. જીવન એક યાત્રા છે. એમાં આપણે આગળને આગળ જવાનું છે, ભલે આપણે ઈચ્છીએ કે ન ઈચ્છીએ. જે ભલા માણસો ગૃહસ્થ પછી પોતે આગળ ચાલવા લાગે છે, તેમની માન - મર્યાદા, પ્રતિષ્ઠા અકબંધ રહે છે. જે એવું નથી કરતા તેમને ધર્મશાળાનો માલિક ધક્કા મારીને બહાર કાઢી મૂકે છે. આજે જે લોકો ગૃહસ્થમાંથી નીકળીને આગળના રસ્તે

જવાની ઉંમરના થઈ ગયા હોય— તે લોકો પોતાનાં મનમાં જ જોઈ લે કે એમની સાથે પણ આવો જ વર્તાવ થઈ રહ્યો છે કે નહિ. તેમના પોતાના જ પુત્રો, તેમની વહુઓ, તેમની નિંદા કરે છે અને કહે છે કે ડોસો જીવતો નથી અને મરતો પણ નથી. વહુઓને પોતાની સાસુઓ સાથે કેમ નથી બનતું ? એટલા માટે કે સાસુ ઘરમાં એવી રીતે રહેવા માંગે છે, જાણે કે તે પોતે જ વહુ હોય. ઘડપણમાં પોતાના પિતાની સાથે છોકરાઓને કેમ નથી બનતું ? કારણ કે પિતા છેલ્લા શ્વાસ સુધી પડ્યા પડ્યા છોકરાઓને બોજારૂપ લાગવા માંડે છે. જે માતા-પિતાએ પાલન કર્યું, તે જો બોજારૂપ પણ થઈ જાય તો સંતાનનું કર્તવ્ય છે કે તેમની સેવા કરે. આખરે માતા-પિતાના ઋણને કોણ ઉતારી શકે છે ? પરંતુ આ તો સંતાનનું કર્તવ્ય થયું, કોઈને એમ કહેવું પડે કે તમારું કર્તવ્ય અમારી સેવા કરવાનું છે, તો કોને સારું લાગે ? તેથી જ પ્રાચીન ઋષિઓએ સંતાનના માતાપિતા પ્રત્યેના ઋણને- જેને પિતૃઋણ કહે છે- ચુકવવા માટે એક બીજો માર્ગ બતાવ્યો હતો. તેમણે એ માર્ગ નહિ બતાવ્યો કે માતા-પિતા ઘરડા થઈને ઘરમાં ચોકા ઉપર બેસી રહે, અને પુત્ર તેમની પૂજા કર્યા કરે. માતા-પિતા માટે તેઓએ એ જ કર્તવ્ય બતાવ્યું કે તેઓ ગૃહસ્થ જીવન પછી વાનપ્રસ્થ થઈ જાય, તેમનાં સંતાન પિતૃ-ઋણ ચુકવવા માટે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરે અને પોતાનાથી ઉત્તમ સંતાન સંસારમાં મૂકી જવા પ્રયત્ન કરે. મનુષ્યનો સ્વભાવ છે કે તે સ્વતંત્રતા ઈચ્છે છે. જો માતા-પિતા ઘરમાં જ રહ્યા કરે તો તેમના સંતાનોને ઘરમાં સ્વતંત્રતાથી પોતાની ઈચ્છાનુસાર કામ કરવાનો મોકો મળતો નથી અને તેથી જ સંસારમાં જેમની સાથે વધારે બની શકવું જોઈતું હતું તેમની સાથે જ એટલું બધું બગડી જતું હોય છે કે આજુબાજુના લોકો તમાશો જોવા ભેગા થઈ જાય છે. માતા-પિતા પોતાના સમયમાં ઘરના માલિક રહ્યાં હતા, હવે તેમણે પોતાના સંતાનને એવી તક આપવી જોઈએ. પરંતુ સત્તા એક એવી વસ્તુ છે જેને કોઈ પોતાના હાથે બીજાને સોંપવા તૈયાર થતું નથી. કોઈ ભલેને ઝૂંટવી લે. પરંતુ પોતાના હાથે કોણ આપે ? તેથી આજે ચારે બાજુ પિતા-પુત્રની, સાસુ-વહુની લડાઈ જોવામાં આવે છે. પ્રાચીન ઋષિઓએ વાનપ્રસ્થ આશ્રમ દ્વારા આ સમસ્યા ઉકેલી નાંખી હતી. તેમણે કહ્યું હતું કે જ્યારે છેલ્લે દુનિયાને છોડવાની જ છે તો ધક્કા ખાઈને અપમાનિત થઈને છોડવા કરતાં પોતે કેમ ન છોડીએ ? આમ તો સંસારને ભોગવાની ઈચ્છા બધામાં હોય છે, એટલા માટે ગૃહસ્થાશ્રમમાં તેને ભોગવાનો મોકો આપેલો છે, પરંતુ જ્યારે ગૃહસ્થી પોતાના અનુભવથી જોઈ લે છે કે આ ભોગોમાં કાંઈ માલ નથી, ત્યારે તે પોતે જ એના તરફથી મોઢું ફેરવી લે છે, શાન્ત બની જાય છે. ભોગો ભોગ્યા પછી ભોગોથી છૂટવું અવશ્ય જ છે. મનુષ્યના મનની આ જ સ્વાભાવિક અવસ્થાને પ્રાચીન ઋષિઓએ વૈજ્ઞાનિક રૂપ

આપ્યું હતું અને આ પ્રવૃત્તિનું નામ વાનપ્રસ્થાશ્રમ રાખ્યું હતું.

૧૫. સંન્યાસ સંસ્કાર

‘સંન્યાસ’નો અર્થ છે — ‘સં + ન્યાસ’, અર્થાત્ અત્યાર સુધી જે લગાવનો ભાર તેના ખભા ઉપર છે, તેને ઊંચકીને એક બાજુએ મૂકી દેવો, તેનો ‘ન્યાસ’ કરી દેવો, તેને છોડી દેવો, ‘સં + ન્યાસ’ - અર્થાત્ એકદમ ઉતારીને ફેંકી દેવો.

સંન્યાસ-સંસ્કાર તેને કહે છે કે જે મોહ વગેરે આવરણ, પક્ષપાત ત્યજીને, વિરક્ત બનીને આખા સંસારમાં વિચરણ કરે. પરોપકાર માટે સંન્યાસના ત્રણ પ્રકાર છે.

પ્રથમ પ્રકાર — કમ સંન્યાસ

બ્રહ્મચર્ય પૂરું કરીને અને ગૃહસ્થ અને ગૃહસ્થ થઈને વાનપ્રસ્થ, વાનપ્રસ્થ થઈને સંન્યાસ થાય, આ કમ-સંન્યાસ છે. અર્થાત્ કમ પ્રમાણે આશ્રમોનું અનુષ્ઠાન કરતાં કરતાં વૃદ્ધાવસ્થામાં જે સંન્યાસ લેવાય છે, તેને જ ‘કમ-સંન્યાસ’ કહે છે.

બીજો પ્રકાર — ગૃહસ્થ કે વાનપ્રસ્થથી સીધો સંન્યાસ

જે દિવસે વૈરાગ્ય થઈ જાય તે જ દિવસે ભલે વાનપ્રસ્થનો સમય પૂરો પણ ન થયો હોય અથવા વાનપ્રસ્થ આશ્રમનું અનુષ્ઠાન કર્યા વિના ગૃહસ્થાશ્રમથી જ સંન્યાસ આશ્રમ ગ્રહણ કરે, કારણ કે સંન્યાસમાં દૈવ વૈરાગ્ય અને યથાર્થ (બરું) જ્ઞાન હોવું એ જ મુખ્ય કારણ છે.

ત્રીજો પ્રકાર — બ્રહ્મચર્યથી સીધો સંન્યાસ

પૂર્ણ અખંડિત બ્રહ્મચર્ય, સાચો વૈરાગ્ય અને પૂર્ણ જ્ઞાન-વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને, વિષયાસક્તિની ઈચ્છા મન-આત્મામાંથી નાશ પામે, પક્ષપાત રહિત બનીને બધાનો ઉપકાર કરવાની ઈચ્છા હોય, અને જેને દૈવ નિશ્ચય થઈ જાય કે હું મરતાં સુધી સારી રીતે સંન્યાસ ધર્મનું પાલન કરી શકીશ તો તે ન ગૃહસ્થાશ્રમી બને, ન વાનપ્રસ્થી બને, પરંતુ બ્રહ્મચર્યાશ્રમને પૂર્ણ કરીને જ સંન્યાસાશ્રમને ગ્રહણ કરી લે.

‘સંન્યાસ’ રાગ-દ્વેષ, મોહ-મમતા છોડવાનું નામ છે. સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યા પછી ઘરનાં માણસો માટે મનુષ્ય મરી જતો હતો. કોઈ કોઈ વખતે તો ઘરનાં લોકોને બબર પણ પડતી ન હતી કે તેમના વંશનો કર્ણધાર ક્યાં ગયો ? મરવાનું તો બધાને છે. સંન્યાસી મૃત્યુની ઘણી પાસે પહોંચી ગયેલો રહેતો હતો. મરીને તો સંસાર છોડવો જ પડે છે, સંન્યાસી જીવતાં જ મરવાની મજા માણી લેતો હતો અને બધું બંબેરીને સંસારમાંથી જવા માટે દરેક સમયે તૈયાર રહેતો હતો. તેના શરીર ઉપર પહેરેલું ભગવું કપડું, હંમેશાં તેને અગ્નિની એ જવાળાઓની યાદ આપતું હતું, જેમાં પડીને અંત સમયે બધાંએ પાંચ તત્ત્વોમાં ભળી જવાનું છે. સંન્યાસ જીવતાં જ ચિંતામાં બળી જવાનું હતું.

સંન્યાસીનાં કર્તવ્યો

ના તો પોતાના જીવનમાં આનંદ કે ના પોતાના મૃત્યુમાં દુઃખ માને, પરંતુ જેવી રીતે નાનો સામાન્ય નોકર પોતાના સ્વામીની આજ્ઞાની રાહ જોયા કરે છે, તેવી રીતે જ કાળ અને મૃત્યુની પ્રતીક્ષા કરતો રહે.

આ સંસારમાં આત્મનિષ્ઠામાં સ્થિત, સર્વથા અપેક્ષારહિત, માંસ-મદ્યાદિ વગેરેને ત્યાગી, આત્માની સહાયથી જ સુખની ઈચ્છાવાળો બનીને વિચરણ કરે અને બધાને સાચો ઉપદેશ આપતો રહે.

માથાના વાળ, દાઢી-મૂંછ અને નખ સમયે-સમયે કપાવતો રહે. પાત્રી, દંડી અને કુસુંબથી રંગેલા વસ્ત્રો ધારણ કરે. કોઈ પણ પ્રાણીને પીડા ન આપીને દેહ આત્માવાળો બનીને નિત્ય ફર્યા કરે.

જે સંન્યાસી ખરાબ કામોથી ઈન્દ્રિયોને દૂર રાખીને, રાગ-દ્વેષ વગેરે દોષોનો ક્ષય, અને વેર રાખ્યા વગર બધાં પ્રાણીઓનું કલ્યાણ કરે છે તે મોક્ષ પદને પ્રાપ્ત થાય છે.

જો સંન્યાસીને મૂર્ખ લોકો નિન્દા વગેરેથી દૂષિત અને અપમાનિત પણ કરે, તો પણ ધર્મનું જ આચરણ કરે. એવી રીતે જ બ્રહ્મચર્ય આશ્રમ વગેરેના મનુષ્યોએ કરવું જોઈએ. બધાં પ્રાણીઓમાં, પક્ષપાત વગરના બનીને, સમાન બુદ્ધિ રાખે. વગેરે ઉત્તમ કાર્યો કરવા માટે સંન્યાસ આશ્રમની વિધિ છે. પરંતુ કેવળ દંડ વગેરે નિશાનીઓ ધારણ કરવી એ જ ધર્મનું કારણ નથી. એમાં કંઈ ધર્મ આવી જતો નથી.

સંન્યાસી જગતના સન્માનને ઝેરની જેમ માનીને એનાથી ડરતો રહે, અને અપમાનની અમૃત માનીને ઈચ્છા કરતો રહે, કારણ કે જે અપમાનથી ડરતો રહે અને માનની ઈચ્છા કરે તે પ્રશંસક બનીને મિથ્યાવાદી અને પતિત બની જાય છે. તેથી નિન્દા થાય કે પ્રશંસા, માન મળે કે અપમાન, જીવન મળે કે મૃત્યુ, હાનિ થાય કે લાભ, કોઈ પ્રીતિ રાખે કે વેરભાવ, અન્ન-પાન-વસ્ત્ર- ઉત્તમ સ્થાન મળે કે ન મળે. ટાઢ કે ગરમી ગમે તેટલાં કેમ ન હોય વગેરે બધું સહન કરે અને અધર્મનું ખંડન અને ધર્મનું મંડન સદા કરતો રહે.

સદા (અહિંસા) વેરનો અભાવ, (સત્યમ્) સાચું બોલવું, સાચું માનવું, સાચું કરવું, (અસ્તેયમ્) મન-કર્મ-વચનથી અન્યાય કરીને બીજાની વસ્તુઓ લઈ ન લેવી જોઈએ, અને ન કોઈને એવું કરવાનો ઉપદેશ આપે, (બ્રહ્મચર્યમ્) સદા જિતેન્દ્રિય રહીને આઠ જાતના મૈથુનનો ત્યાગ કરીને વીર્યનું રક્ષણ અને ઉન્નતિ કરીને, ચિરંજીવી થઈને બધાનો ઉપકાર કરતો રહે, (અપરિગ્રહઃ) અભિમાન વગેરે દોષ રહિત, સંસારના કોઈ પણ ધન વગેરે પદાર્થથી મોહ પામીને તેમાં ફસાઈ ન જાય. આ પાંચ યમોનું સદા સેવન કરતો રહે અને એની સાથે પાંચ નિયમ અર્થાત્ (શૌચ) બહાર અને અંદરથી પવિત્ર રહેવું, (સંતોષ) પુરુષાર્થ કર્યા કરવો અને હાનિ-લાભમાં પ્રસન્ન કે દુઃખી ન થવું, (તપઃ) સદા પક્ષપાત રહિત ન્યાય રૂપી ધર્મનું સેવન, પ્રાણાયામ આદિ યોગાભ્યાસ

કરવો, (સ્વાધ્યાય) સદા પ્રણવનો જાપ અર્થાત્ મનમાં ચિંતન અને તેના અર્થ ઈશ્વરનો વિચાર કરતા રહેવું, (ઈશ્વરપ્રણિધાન) અર્થાત્ પોતાના આત્માને વેદોક્ત પરમેશ્વરની આજ્ઞામાં સમર્પિત કરીને પરમાનંદ પરમેશ્વરના સુખને જીવતાં ભોગવીને અને શરીરનો ત્યાગ કરીને સર્વાનન્દયુક્ત મોક્ષને મેળવવો એ સંન્યાસીઓનાં મુખ્ય કર્મ છે.

૧૬. અંત્યેષ્ટિ સંસ્કાર

અંત્યેષ્ટિ કર્મ તેને કહે છે, જે શરીરના અંતનો સંસ્કાર છે. એના પછી તે શરીર માટે બીજો કોઈ પણ સંસ્કાર નથી હોતો. આને જ નરમેધ, નરયાગ, પુરુષયાગ કહે છે.

એવી કલ્પના કે મર્યા પછી આત્મા ‘યમલોક’માં જાય છે — એક ખોટી કલ્પના છે. આ કલ્પનાનો આધાર ‘ગરુડપુરાણ’ વગેરેમાં ‘યમલોક’નું વર્ણન છે. પરંતુ આ વાત વેદોના ‘યમ’ શબ્દને ન સમજવાથી ઉત્પન્ન થઈ છે. વેદોમાં ‘યમ’ શબ્દનો પ્રયોગ અનેક પદાર્થો માટે થયો છે. જેને ન સમજવાથી ‘યમ’નો અર્થ ‘યમલોક’ કરી દેવામાં આવ્યો છે. યમનો એક અર્થ છે — નિયમન કરનાર, અનુશાસનમાં રાખનાર.

આત્મા મર્યા પછી વાચ્ચાલય, અર્થાત્ અંતરિક્ષમાં જે પોલ (ખાલીસ્થાન) છે, તેમાં જાય છે અને સમય પ્રમાણે પોતાનાં કર્મોનાં ફળ રૂપે જન્મ ગ્રહણ કરે છે.

વિશ્વના લોકો મર્યા પછી મરેલા શરીરને પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ આ તત્ત્વોમાંથી કોઈ એક ને ભેટ ધરી દે છે. જે લોકો દાટે છે તે પૃથ્વીને, જે જળમાં વહેવડાવી દે છે તે જળને, જે બાળે છે તે અગ્નિને, અને જે મૃત શરીરને ખુલ્લામાં મૂકી દે છે. તે વાયુને ભેટ કરી દે છે. વિચારવાની વાત એ છે કે આ બધામાં વૈજ્ઞાનિક વિધિ કઈ છે.

યુરોપમાં શબદાહ ક્રાનૂન — સન ૧૯૦૨માં ઈંગ્લેન્ડમાં સૌ પહેલાં ‘શબદાહ વિધેયક’ પાસ થયો. આ વિધેયક પાસ થવા છતાં મૃતદેહને બાળવા માટે કોઈક જ તૈયાર થતા હતા. આ દિશામાં અધિક પ્રગતિ બીજા વિશ્વયુદ્ધ સમયે થઈ. મરનાર માણસોની સંખ્યા એટલી બધી વધારે હતી કે દાટવા માટે મુશ્કેલી ઊભી થવા લાગી. કારણ કે એને માટે જમીન પર્યાપ્ત હતી નહિ. ઈંગ્લેન્ડમાં એવો અનુભવ થવા લાગ્યો કે મડદાંને જમીનમાં દાટવાં એ જમીનનો દુરુપયોગ છે. તેથી બાળવાની પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહન મળવા લાગ્યું. ૨૦મી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધથી શબગૃહોમાં બાળવામાં આવનાર મૃતદેહોની સંખ્યા દર વર્ષે ૩ લાખ જેટલી વધવા લાગી. એનો અર્થ એ છે કે ઈંગ્લેન્ડમાં જેટલી વ્યક્તિઓ મરતી હતી તેમાંથી અર્ધાને બાળવામાં આવતી હતી. આ સમયે દાહગૃહો (Crematorium) ની સંખ્યા ૧૯૦ સુધી પહોંચી ગઈ.

ઈંગ્લેન્ડમાં મૃતકોના દાહકર્મને જોઈને યુરોપના બીજા દેશોમાં પણ શબદાહનું

અનુકરણ થવા લાગ્યું. સ્કેન્ડેનેવિયન દેશો, ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યુઝીલેન્ડમાં ૩૦% મડદાં બાળવામાં આવવા લાગ્યાં. અમેરિકામાં શબ-દાહની શરૂઆત સન ૧૮૭૬માં થઈ. અમેરિકાની ‘શબદાહ સંસ્થા’ (Cremation Association of America) ના આંકડા પ્રમાણે ૨૦મી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધમાં અમેરિકામાં ૨૩૦ શબ-દાહ-ગૃહ બની ગયાં હતાં. અને ૧૯૭૦માં એક વર્ષમાં ૮૮૦૦૦ મૃતકોનો દાહ સંસ્કાર થયો હતો. યુરોપ અને અમેરિકામાં ૧૯૭૩થી દરેક દેશમાં પોત પોતાની ‘રાષ્ટ્રીય શબદાહ સંસ્થાઓ’ બની ગઈ અને તે પરસ્પર વિચાર વિનિમય કરી શકે એ હેતુથી એક “આંતરરાષ્ટ્રીય શબદાહ સંગઠન” (International Cremation Federation) ની સ્થાપના પણ થઈ ગઈ, જેનું મુખ્ય કાર્યાલય લંડનમાં છે.

આ સંગઠન દર ત્રણ વર્ષે સભા બોલાવે છે અને તેમાં શબદાહને પ્રોત્સાહન આપવા માટેના કાર્યક્રમો ઉપર વિચાર કરવામાં આવે છે.

મડદાંને દાટવા અને બાળવાની સરખામણી

- (૧) મૃત શરીરને બાળવાથી ઘણી ઓછી જમીન વપરાય છે. કબરોથી જુદા જુદા સ્થાને ઘણી જમીન રોકાઈ જાય છે.
- (૨) કબ્રસ્તાનને લીધે ઘણા લોકો વાયુ મંડળને દૂષિત બનાવી દે છે. વાયુ દૂષિત થવાથી ફેલાઈને તે રોગ ફેલાવવાનું કારણ બને છે. મડદાંને બાળવાથી એવું થતું નથી.
- (૩) જે જળ કબ્રસ્તાનની પાસે થઈને જાય છે તે રોગનું કારણ બને છે. બાળવાથી એવું થતું નથી.
- (૪) કેટલાંક પશુઓ મૃત શરીરોને ઉખાડીને ખાઈ જાય છે અને રોગિષ્ટ શરીરના ખાવાથી પોતે રોગી બનીને મનુષ્યોમાં પણ રોગ ફેલાવે છે. બાળવાથી આવી ખરાબી થતી નથી.
- (૫) કેટલાક કફન-ચોરો કબર ખોદીને શરીરનું કફન કાઢી લે છે. આવી રીતે મૃતકના સગાઓના મનને દુઃખ પહોંચાડે છે મૃતકને બાળવાથી એવું થતું નથી.
- (૬) લાખો હેક્ટર જમીન સંસારમાં કબ્રસ્તાનોને લીધે નકામી થઈ ગઈ છે. બાળવાનું શરૂ કરવાથી તે ખેતી તથા મકાન બનાવવાના કામમાં આવશે. જીવતાઓ માટે જમીન ઓછી પડે છે, તે જમીનને મડદાંઓએ ઘેરી લીધેલી છે.
- (૭) દરગાહોની સમાધિ પૂજા, કબરોની પૂજા, પીરોની પૂજા, મડદાંની પૂજા, અનેક પ્રકારના પાખંડ મડદાંને બાળી નાખવાથી ખલાસ થઈ જશે.
- (૮) ઘણા પુજારીઓ, જેમનો ધંધો એ જ છે કે કબરો અને દરગાહોમાં જે ચઢાવો આવે તે ખાય, આવા લોકો બીજા કોઈ લાભદાયી કામે લાગી ઉપયોગી બનશે – જો મડદાંને બાળવામાં આવે તો.

- (૯) મજારોની પૂજા કરવામાં, ભેટો મૂકવામાં અને આવવા જવામાં જે કરોડો રૂપિયા નકામા ખર્ચ થાય છે, તે બચી જશે.
- (૧૦) સેંકડો દરગાહો અને મકબરા એવા છે જે હજારો નહિ પરંતુ લાખો રૂપિયાના ખર્ચે બંધાયેલા છે. આવી રીતે જે કરોડો રૂપિયાનો નકામો ખર્ચ થાય છે તે બચશે જે શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્યરક્ષા વગેરે ઉપયોગી કાર્યોમાં ખર્ચી શકાશે.
- (૧૧) અનેક પતિત લોકો મડદાંને બહાર કાઢીને તેની સાથે કુકર્મ કરતાં પકડાયા છે. આ મડદાંઓની આવી દુર્ગતિ નહીં થાય. કેટલાક તકિયા, કબર, મજાર અને હિન્દુ સમાધિઓ પર ચરસ, ગાંજા, અફીણ અને શરાબ પીવામાં આવે છે આ દુરાચાર ને ભ્રષ્ટાચાર બંધ થઈ શકશે.

તેથી સ્વાસ્થ્ય-રક્ષણની દૃષ્ટિથી, જમીનની અછતની દૃષ્ટિથી, ધનની બચતની દૃષ્ટિથી અને સદાચારની દૃષ્ટિથી પણ મડદાંને દાટવા કરતાં બાળવા જ યોગ્ય છે.

ઋષિ દયાનંદે આ બધા વિષયો ઉપર વિચાર કરીને ‘સત્યાર્થ પ્રકાશ’માં સવાલ-જવાબના રૂપમાં જે કંઈ લખ્યું છે તે આ બધી વાતો પર થોડા શબ્દોમાં પ્રકાશ પાડે છે. તેઓ લખે છે –

પ્રશ્ન : મડદાંને બાળવું, દાટવું, પાણીના પ્રવાહમાં નાખવું અને જંગલમાં નાખી દેવું— આ ચારમાંથી કઈ વાત સારી છે ?

જવાબ : બધાથી ખરાબ રીત દાટવાની છે. તેના કરતાં થોડી ઓછી ખરાબ વાત જલમાં વહેવડાવવાની છે. કારણ કે શબને જળમાંના જીવ-જંતુઓ એ જ સમયે ચીરી-ફાડીને ખાઈ જાય છે, પરંતુ જે કંઈ હાડકાં અને મળ વગેરે પાણીમાં રહે તે સડીને જગતને દુઃખદાયક બને. તેનાથી થોડું ઓછું ખરાબ જંગલમાં મૂકી આવવાનું છે, કારણ કે તેને માંસાહારી પશુ પક્ષીઓ ખાઈ જાય પછી પણ તેનાં હાડકાંની મજા, મળ કોહવાઈને દુર્ગંધ ફેલાવશે, એટલી તો જગતને હાનિ થશે અને જે મડદાંને બાળવાની ક્રિયા છે તે સૌથી ઉત્તમ છે, કારણ કે તેના બધા પદાર્થ અણુ થઈને વાયુમાં ઊડી જશે.

શરીર પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ આ પાંચ ભૂતોનું બનેલું છે. તેથી મર્યા પછી શરીરના આ પાંચે ભૂતોને જેમ બને તેમ જલ્દી સૂક્ષ્મ બનાવીને પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં પહોંચાડી દેવા એ જ વૈદિક પદ્ધતિ છે. અગ્નિ દ્વારા બાળવું એ જ એક એવું સાધન છે જેનાથી મરેલા શરીરના બધાં તત્ત્વો જલ્દીથી મૂળ સ્વરૂપમાં જતા રહે છે.

આ પુસ્તકમાં સંસ્કાર વિધિ (સ્વામી દયાનંદ કૃત), ‘સંસ્કાર ચંદ્રિકા’ (સત્યવ્રત સિદ્ધાંતાલંકાર કૃત) ‘સંસ્કાર વિધિ વિમર્શ’ (અન્નિદેવ વિદ્યાલંકાર કૃત) – પુસ્તકોમાંથી સહયોગ લેવામાં આવ્યો છે.

❖ સંસ્કાર - પ્રથમ દૃષ્ટિએ ❖

ક્રમ સં.	સંસ્કારનું નામ	સમય કે અવધિ	પ્રયોજન, ફળ વગેરે
૧	ગર્ભાધાન	વિધિવત્ લગ્ન પછી	સંસ્કારી, ધાર્મિક સંતાન મેળવવા માટે.
૨	પુંસવન	ગર્ભ રહ્યાના ચોથા માસમાં.	ગર્ભસ્થ શિશુનો શારીરિક વિકાસ.
૩	સીમન્તોન્નયન ૭ મા મહિનામાં.	ગર્ભરક્ષા, શિશુનો માનસિક વિકાસ.
૪	જાતકર્મ જન્મ વખતે.	નવનીત શિશુની માવજત, નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ, સંસ્કાર, સ્વર્ણપ્રાશ વગેરે.
૫	નામકરણ	જન્મના ૧૧ મા કે ૧૦૧ મા દિવસે અથવા ૧ વર્ષ પછી.	સુંદર, સાર્થક, પ્રેરણાદાયક નામ પાડવા.
૬	નિષ્ક્રમણ ૨ માસ ૩ દિવસ પછી અથવા ૨ થી ૩ માસ પછી	શારીરિક માનસિક વિકાસ માટે શુદ્ધ હવામાં ભ્રમણનો આરંભ.
૭	અન્નપ્રાશન છઠ્ઠા માસમાં, (દાંત આવવા લાગે ત્યારે)	પાચનશક્તિને ધ્યાનમાં રાખી શરીર, મન આદિને સ્વસ્થ, દૃઢ બનાવવા માટે.
૮	મુંડન	૧ વર્ષ પછી અથવા ૩જા વર્ષમાં. (ખોપડીના હાડકા સંધાઈ જાય પછી)	મલિન વાળ દૂર કરી નવા સ્વસ્થ વાળ સરળતાથી આવવા દેવા માટે.
૯	કર્ણવેદ ત્રીજા કે પાંચમા વર્ષમાં. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્યમાં અનુક્રમે	બાળકનું રક્ષણ. કાનમાં ઘરેણાં પહેરાવી શકાય.
૧૦	ઉપનયન	૮મા, ૧૧મા, ૧૨મા વર્ષે યજ્ઞોપવીત ધારણ કર્યા પછી.	આશ્રમમાં આચાર્ય પાસે ભણવા જવા માટે.
૧૧	વેદારંભ	વિદ્યાધ્યયન પછી.	વેદ અને વિદ્યાનું અધ્યયન.
૧૨	સમાવર્તન	કન્યા માટે ૧૬ થી ૨૪ વર્ષ અને	વિવાહ હેતુ, સામાજિક જીવન હેતુ ધર તરફ પ્રયાણ.
૧૩	વિવાહ	પુરુષ માટે ૨૫ થી ૪૮ વર્ષની ઉંમર. લગભગ ૫૦ વર્ષ પછી.	સંતાનોત્પત્તિ, વર્ણાશ્રમ ધર્મ પ્રમાણે ઉત્તમ કાર્યો કરવા માટે.
૧૪	વાનપ્રસ્થ	વાનપ્રસ્થનાં કાર્યો પૂર્ણ કર્યા પછી	ગૃહત્યાગ કરી તપસ્યા હેતુ વનપ્રવેશ.
૧૫	સંન્યાસ	અથવા વૈરાગ્ય થઈ જાય તે દિવસથી જ. મૃત્યુ પછી	સંસારને પોતાનો પરિવાર માની નિષ્કામભાવે સંસારનું જગતનું કલ્યાણ કરવું.
૧૬	અંત્યેષ્ટિ		જગતને દુઃખદાયક ન બને તેવી રીતે મૃતક શબનો અગ્નિદાહ.